(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

मुंबई उच्च न्यायालय

साधारण मूळ दिवाणी अधिकारिता

त्यांच्या वाणिज्यिक विभागात

वाणिज्यिक लवाद अर्ज क्रमांक १६८ / २०२३

टाटा कॅपिटल लिमिटेड ..... **अर्जदार**

विरुद्ध

प्रियंका कम्युनिकेशन्स (इंडिया) प्रायव्हेट लिमिटेड

आणि इतर ..... **उत्तरवादी**

मेसर्स मणिलाल खेर अंबालाल अँड कंपनी यांच्या निर्देशाखाली श्री. रोहन सावंत सोबत श्री. सचिन चांदराना सोबत श्री. आगम मेहता सोबत श्री. अमोल रसाल, *अर्जदारासाठी* ***वकील.***

मेसर्स पॅन इंडिया लीगल सर्व्हिसेस एलएलपी यांच्या निर्देशाखाली श्री. पंकज सावंत, वरिष्ठ वकील, सोबत श्री. जेहान मेहता, श्री. रेहमत लोखंडवाला, श्री. ऋषिकेश नाडकर्णी आणि श्री. प्रेमलाल कृष्णन, *उत्तरवादींसाठी* ***वकील.***

न्यायमंच : न्यायमूर्ति फिरदोस पी. पूनीवाला

न्यायनिर्णय राखीव ठेवल्याची तारीख :- १२ सप्टेंबर २०२४

न्यायनिर्णय अधिघोषित केल्याची तारीख :- १५ ऑक्टोबर, २०२४

न्यायनिर्णय :

१. हा अर्ज लवाद आणि सामंजस्य अधिनियम, १९९६ ("अधिनियम") च्या कलम ११ च्या तरतुदींनुसार दाखल करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये पक्षांदरम्यान दिनांक १९ ऑगस्ट २०१९ रोजी स्वाक्षरी केलेल्या मंजुरी पत्रात असलेल्या लवाद कराराअंतर्गत लवादाची नियुक्ती करण्याची मागणी करण्यात आली आहे.

२. अर्जदाराचे प्रकरण खालीलप्रमाणे आहे :

ए) २०१५ मध्ये, उत्तरवादी क्रमांक १ ने अर्जदाराशी संपर्क साधून उत्तरवादी क्रमांक १ ला त्याच्या दैनंदिन वाणिज्यिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी वित्तपुरवठा सुविधा देण्याची विनंती केली. अर्जदार आणि उत्तरवादी क्रमांक १ यांचे कामकाजाचे व्यावसायिक संबंध होते आणि अर्जदाराने उत्तरवादी क्रमांक १ च्या नावाने इन्व्हेंटरी फंडिंग आणि कार्यकारी भांडवल आवश्यकतांसाठी विविध कर्ज मंजूर केले होते.

बी) अशीच एक सुविधा म्हणजे ३० कोटी रुपये ("डब्ल्यूसीडीएल") चे कार्यकारी भांडवल मागणी कर्ज, ज्याच्या संदर्भात अर्जदाराने १७ मे २०१७ रोजी मंजुरी पत्र जारी केले. या मंजुरी पत्रावर उत्तरवादींनी स्वाक्षऱ्या केल्या होत्या. उक्त मंजुरीनुसार, उत्तरवादी क्रमांक १ आणि अर्जदार यांनी दिनांक १७ मे २०१७ रोजी डब्ल्यूसीडीएल

करार निष्पादीत केला, ज्याचे वेळोवेळी नूतनीकरण करण्यात आले. उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ यांनी डब्ल्यूसीडीएल सुविधेच्या संदर्भात वैयक्तिक हमी दिली.

सी) त्यानंतर, दिनांक ३१ ऑगस्ट २०१७ रोजी कार्यकारी भांडवल व्यापारी संघ करार ("कन्सोर्टियम करार") निष्पादीत करण्यात येऊन कर्जदात्यांद्वारे उत्तरवादी क्रमांक १ ला दिलेल्या कर्जासाठी एक व्यापारी संघ व्यवस्था (कन्सोर्टियम अरेंजमेंट) स्थापन करण्यात आली. युनियन बँक ऑफ इंडिया (आघाडीची बँक), कॉसमॉस को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड,ॲक्सिस बँक लिमिटेड, इंडियन बँक आणि पीएनबी इन्व्हेस्टमेंट सर्व्हिसेस लिमिटेड यांच्यात व्यापारी संघ करार (कन्सोर्टियम करार) निष्पादीत करण्यात आला आणि त्यांची विश्वस्त म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.

डी) डब्ल्यूसीडीएल साठी मंजूर मर्यादेत वेळोवेळी बदल करण्यात आले. त्यानंतर, उत्तरवादींनी २९ जानेवारी २०१८ रोजी अर्जदाराला एक पत्र जारी केले ज्यात असे म्हटले आहे की मर्यादेत असे बदल करूनही डब्ल्यूसीडीएल करारातील सर्व अटी आणि शर्ती त्या सर्वांवर बंधनकारक असतील. २३ फेब्रुवारी २०१८ रोजीच्या (डिड ऑफ अक्सेशन) सामील करण्याच्या पत्राद्वारे, अर्जदाराला व्यापारी संघ (कन्सोर्टियम) करारामध्ये समाविष्ट करण्यात आले.

ई) अर्जदार आणि इतर कर्जदाते यांच्यात ३० मे २०१८ रोजी, अर्जदारासह कर्जदात्यांमधील परस्पर अधिकार निश्चित करणाऱ्या व्यापारी संघ (कन्सोर्टियम) कराराशी संबंधित एक पूरक आंतर करार निष्पादीत करण्यात आला.

एफ) त्यानंतर, डब्ल्यूसीडीएल च्या मंजूर मर्यादांमध्ये बदल करण्यात आले आणि अर्जदार आणि उत्तरवादी क्रमांक १ यांच्यात २ ऑगस्ट २०१८ रोजी डब्ल्यूसीडीएल कराराचे नूतनीकरण करण्यात आले. उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ ने त्या संदर्भात वैयक्तिक हमी निष्पादीत केल्या, ज्या निरंतर हमी होत्या आणि अर्जदाराला उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ विरुद्ध स्वतंत्रपणे पुढे जाण्याचे स्वातंत्र्य प्रदान केले.

जी) इंडियन बँकेने व्यापारी संघाला "थकबाकी नाही" असे पत्र जारी केले आणि व्यापारी संघ करारातून बाहेर पडले. परिणामी, अर्जदारासह कर्जदात्यांमध्ये १९ नोव्हेंबर २०१८ रोजी एक नवीन प्रवेश करार निष्पादीत करण्यात आला.

एच) १६ ऑगस्ट २०१९ रोजी उत्तरवादी क्रमांक १ ने अर्जदाराला पत्र लिहून कर्ज करार अस्तित्वात असलेल्या सुविधेपेक्षा जास्त रु. ५,६०,००,०००/- ची फक्त एकदाची तात्पुरती सुविधा मंजूर करण्याची विनंती केली होती. उत्तरवादींनी पुष्टी केली की नवीन कर्ज डब्ल्यूसीडीएल करारातील अटी आणि शर्तींनुसार नियंत्रित केले जाईल आणि उत्तरवादी क्रमांक २ आणि ३ यांनी जारी केलेल्या हमीमध्ये नवीन कर्जाचा समावेश असेल.

आय) अर्जदाराने १९ ऑगस्ट २०१९ रोजी एक पत्र जारी करून एक वेळची तात्पुरती मर्यादा पतपुरवठा रु. ५,६०,००,०००/- साठी मंजूर केली. या मंजुरी पत्रावर सर्व उत्तरवादींनी बिनशर्त स्वाक्षऱ्या केल्या होत्या. उक्त मंजुरी पत्राच्या अटींनुसार, कर्जाची रक्कम वितरणाच्या तारखेपासून ९० दिवसांच्या आत म्हणजे १९ नोव्हेंबर २०१९ रोजी किंवा त्यापूर्वी परतफेड करायची होती. उक्त मंजुरी पत्राच्या खंड (के) मध्ये पक्षांमधील लवादाचा करार होता आणि तो खालीलप्रमाणे आहे :

> "(के) *या प्रस्तुत मधून उद्भवणारे सर्व विवाद, मतभेद किंवा दावे किंवा त्याच्या रचना, अर्थ किंवा परिणामाशी संबंधित किंवा ह्याखालील पक्षांचे हक्क आणि दायित्वे याबाबतचे सर्व वाद लवाद आणि सामंजस्य अधिनियम, १९९६ च्या तरतुदींनुसार किंवा त्याच्या कोणत्याही वैधानिक सुधारणांनुसार किंवा त्याच्या बदल्यासाठी अधिनियमित केलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार मुंबईत होणाऱ्या लवादाद्वारे निकाली काढले जातील आणि ते आमच्याद्वारे नियुक्त केलेल्या व्यक्तीच्या एकमेव लवादाकडे पाठवले जातील. लवाद म्हणून काम करण्यासाठी नियुक्त केलेल्या व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यास, त्याचा नकार असल्यास, त्यांनी दुर्लक्ष केल्यास, ते असमर्थ किंवा अक्षम झाल्यास, आम्ही दुसरा लवाद नियुक्त करू शकतो. लवादाच्या अंतरिम निवाड्यासह निवाडा अंतिम असेल आणि सर्व संबंधित पक्षांसाठी बंधनकारक असेल. लवाद वेळोवेळी त्यांना योग्य वाटेल अशा*

पद्धतीने लवादाची कार्यवाही आयोजित करण्यासाठी अनुसरण करण्याची प्रक्रिया ठरवू शकतात.”

जे) २१ ऑगस्ट २०१९ रोजी, या सुविधेअंतर्गत अर्जदाराने उत्तरवादी क्रमांक १ यांना वितरण करण्यात आले.

के) अर्जदाराने १२ फेब्रुवारी २०२० रोजी उत्तरवादी क्रमांक ३ ला ईमेल पाठवून त्याला सर्व देय आणि थकीत रकमेची त्वरित परतफेड करण्याचे आवाहन केले.

एल) कोणत्याही उत्तरवादीकडून कोणताही प्रतिसाद न मिळाल्याने, अर्जदाराने १७ मार्च २०२० रोजी सर्व उत्तरवादींना उद्देशून लिहिलेल्या त्याच्या वकिलांच्या पत्राद्वारे, एकवेळच्या तात्पुरत्या मर्यादेच्या सुविधेसह उत्तरवादींना देण्यात आलेल्या सर्व कर्ज सुविधांची आठवण करून दिली आणि त्यांना संयुक्तपणे आणि प्रत्येकी व्याजासह रु. ३७,६१,४५,२८४/- देण्याचे आवाहन केले, जे ४ फेब्रुवारी २०२० रोजी देय होते. २३ मे २०२० रोजी, अर्जदाराने उत्तरवादीला आर्थिक मालमत्तेचे सुरक्षितीकरण आणि पुनर्रचना आणि सुरक्षा व्याज, २००२ ("एसएआरएफएईएसआय कायदा") च्या कलम १३(२) अंतर्गत नोटीस जारी केली होती. २० जुलै २०२० रोजी, उत्तरवादींनी अर्जदाराला त्याचे खाते अकार्यक्षम मालमत्ता असल्याचे नाकारणारे उत्तर पाठवले होते.

एम) २२ सप्टेंबर २०२० रोजी, अर्जदाराने या न्यायालयात रक्कम रु. ३६,१०,७४,४१२.८४/- साठी वाणिज्यिक सारांश दावा (ओ. एस. क्रमांक ८७/२०२२)

दाखल केला. पुढे, ७ डिसेंबर २०२० रोजी या व्यापारी संघटनेने एसएआरएफएईएसआय कायद्याच्या कलम १४ अंतर्गत अर्ज दाखल केला.

एन) अर्जदाराने कलम ९ अन्वये एक-वेळ तात्पुरती मर्यादा सुविधे अंतर्गत उत्तरवादींनी देय असलेले रु. ६,७०,३५,०२०.९५ मिळविण्यासाठी वाणिज्यिक लवाद याचिका (एल) क्रमांक ३६२८/२०२० ही याचिका या न्यायालया समोर दाखल केली. १२ मार्च २०२१ रोजीच्या आदेशानुसार, या न्यायालयाने अर्जदाराच्या बाजूने अंतरिम अनुतोष दिला, ज्यामध्ये उत्तरवादींना रु. ५,६०,०००००/- रुपयांची रक्कम जमा करण्याचे निर्देश देण्यात आले आणि याव्यतिरिक्त त्यांना त्यांची मालमत्ता उघड करण्याचे निर्देशही देण्यात आले. पुढे, उत्तरवादी क्रमांक १ ला त्याच्या कोणत्याही मालमत्तेचे हस्तांतरण, परकीयकरण, ताबा काढून घेणे किंवा आणखी भार टाकण्यापासून प्रतिबंधित करण्यात आले होते.

ओ) अर्जदाराने आपल्या वकिलांमार्फत, १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या मंजुरी पत्राच्या कलम (के) अंतर्गत लवादाची मागणी करणारे दिनांक ६ एप्रिल २०२१ रोजीचे पत्र उत्तरवादींना पाठवले. अर्जदाराने लवाद म्हणून नियुक्तीसाठी दोन नावेही सुचवली. हे पत्र सर्व उत्तरवादींना योग्य प्रकारे देण्यात आले होते. उत्तरवादींनी ६ एप्रिल २०२१ रोजीच्या सदर पत्राला त्यांच्या २० एप्रिल २०२१ रोजीच्या पत्राद्वारे उत्तर दिले ज्यामध्ये उत्तरवादींनी लवादाची नियुक्ती करण्यास नकार दिला.

पी)   ८ जून २०२१ रोजी लवादाच्या नियुक्तीसाठी प्रस्तुत अर्ज दाखल करण्यात आला होता.

क्यू) ४ ऑगस्ट २०२१ रोजी, या न्यायालयाने अर्जदाराने कलम ९ अन्वये दाखल केलेल्या याचिकेत पारित करण्यात आलेल्या दिनांक १२ मार्च २०२१ रोजी पारित केलेल्या आदेशाचे पुनर्विलोकन करण्याची मागणी करणारी उत्तरवादींनी दाखल केलेली पुनर्विलोकन याचिका खारिज केली.

आर) १९ ऑगस्ट २०२१ रोजी, सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने ४ ऑगस्ट २०२१ रोजी दिलेल्या आदेशाला आव्हान देणारा एसएलपी मध्ये एक आदेश पारित केला, ज्यामध्ये असे नोंदवले गेले आहे की अर्जदाराच्या (एसएलपी मधील उत्तरवादी) विद्वान वकिलाने ते १२ मार्च २०२१ रोजी दिलेल्या आदेशाच्या अंमलबजावणीसाठी पुढील तारखेपर्यंत दबाव आणणार नाहीत असे विधान केल्यामुळे, या प्रकरणात कोणतेही अंतरिम आदेश पारित करण्याची आवश्यकता नव्हती.

एस) या तथ्यांवर, अर्जदाराच्या वतीने हजर असलेले विद्वान वकील श्री. रोहन सावंत यांनी सादर केले की १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या मंजुरी पत्राच्या कलम (के) मध्ये समाविष्ट असलेल्या पक्षांमध्ये वैध लवाद करार आहे, ज्यासाठी पक्षांमध्ये वाद आणि मतभेद निर्माण झाले आहेत आणि अर्जदाराने ६ एप्रिल २०२१ रोजी आपल्या वकिलांच्या पत्राद्वारे पक्षांमधील लवाद कराराचा अवलंब केला आहे.

टी) श्री. रोहन सावंत यांनी पुढे सादर केले की, या परिस्थितीत, प्रस्तुत अर्ज मंजूर करण्यात यावा आणि १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या उक्त मंजुरी पत्रांतर्गत पक्षांमधील उद्भवणारे सर्व वाद आणि मतभेद मिटवण्यासाठी लवादाची नियुक्ती करण्यात यावी.

३. प्रस्तुत अर्जाला विरोध करत उत्तरवादींनी ११ सप्टेंबर २०२३ रोजी उत्तरादाखल शपथपत्र दाखल केले आहे. उत्तरादाखल सादर केलेल्या या शपथपत्राच्या आधारे, उत्तरवादींच्या वतीने हजर असलेले विद्वान ज्येष्ठ वकील पंकज सावंत यांनी सादर केले की प्रस्तुत अर्जाद्वारे लवादाकडे पाठवण्याची मागणी केलेले वाद लवादाचे नाहीत कारण ते एसएआरएफएईएसआय कायदा आणि बँका आणि वित्तीय संस्था कायदा, १९९३ ("आरडीडीबी कायदा") च्या तरतुदींद्वारे प्रतिबंधित आहेत. या संदर्भात, श्री. पंकज सावंत यांनी सादर केले की प्रस्तुत अर्ज एसएआरएफएईएसआय कायद्याच्या कलम ३४ अंतर्गत स्पष्टपणे प्रतिबंधित आहे. त्यांनी सादर केले की अर्जदाराने आधीच एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत कार्यवाही सुरू केली आहे, जे विशेष कायद्यांतर्गत उपायांचा वापर करून सुरक्षित कर्जदारांसाठी वैधानिक उपाय प्रदान करते, अर्जदार आता त्याच्या सोयीनुसार कर्जाच्या रकमेचे कृत्रिम विभाजन करून खाजगी निर्णयाचा अवलंब करू शकत नाही. या संदर्भात, श्री. पंकज सावंत यांनी सादर केले की प्रस्तुत अर्ज एसएआरएफएईएसआय कायद्याच्या कलम ३४ अंतर्गत स्पष्टपणे प्रतिबंधित आहे. त्यांनी सादर केले की अर्जदाराने आधीच एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत कार्यवाही सुरू केली आहे, जे सुरक्षित सुरक्षित कर्जदार कर्जदारांसाठी वैधानिक उपाय उपाय प्रदान करते. विशेष कायद्यांतर्गत उपायांची मागणी केल्यावर, अर्जदार आता त्याच्या सोयीनुसार कर्जाच्या रकमेचे

कृत्रिम विभाजन करून खाजगी निर्णयाचा अवलंब करू शकत नाही. पुढे, श्री. पंकज सावंत यांनी सादर केले की, एसएआरएफएईएसआय कायद्याच्या कलम १३(१०) नुसार, सुरक्षित कर्जदाराने एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत उपलब्ध असलेल्या वैधानिक उपायांचा वापर करणे आवश्यक आहे आणि सुरक्षित कर्जदार एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत उपाय संपल्यानंतरच वसूल करण्यायोग्य राहिलेल्या कोणत्याही मर्यादेसाठी दिवाणी कार्यवाही सुरू करू शकतो. त्यामुळे अर्जदाराला कोणत्याही प्रकारे उपाय निवडण्याची मुभा नव्हती.

४. श्री. पंकज सावंत यांनी असेही सादर केले की प्रस्तुत अर्ज आरडीडीबी कायद्याने प्रतिबंधित आहे. त्यांनी सादर केले की कायद्याचे कलम १८ वित्तीय संस्थांकडून कर्ज वसुलीशी संबंधित विवादांसाठी डीआरटी ला विशेष अधिकारिता प्रदान करते. त्यांनी सादर केले की अर्जदार हा एका व्यापारी संघटनेचा भाग आहे आणि आरडीडीबी कायद्यांतर्गत वित्तीय संस्था म्हणून पात्र आहे. व्यापारी संघ सदस्य आणि वित्तीय संस्था म्हणून , अर्जदार आरडीडीबी कायद्याच्या कलम १७ ते १९ अंतर्गत डीआरटी मध्ये अर्ज दाखल करू शकला असता. श्री. पंकज सावंत यांनी त्यांच्या सादर निवेदनाच्या समर्थनार्थ, ***नरेश जे. दोशी आणि इतर - विरुद्ध - रिजर्व बँक ऑफ इंडिया आणि इतर***[1] या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या द्विसदस्यीय खंडपीठाच्या न्यायनिर्णयावर भरवसा ठेवला.

1 २०२१ एससीसी ऑनलाईन बॉम्बे ११६५५

५. श्री. पंकज सावंत यांनी पुढे सादर केले की, अर्जदाराने दाखल केलेल्या सारांश दाव्यातील आणि प्रस्तुत अर्जातील कारवाईचे कारण समान आहे आणि सारांश दावा दाखल करून, अर्जदाराने लवादाचा आपला अधिकार सोडून दिलेला आहे आणि तो अवरुद्ध आहे.

६. या संदर्भात, श्री. पंकज सावंत यांनी सादर केले की २९ नोव्हेंबर २०१८ रोजीचा कार्यकारी भांडवल मागणी कर्ज करार, एक कर्ज खाते आहे आणि अर्जदाराने फक्त एक मागणी नोटीस जारी केली आहे. त्यांनी सादर केले की १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या मंजुरी पत्रात २९ नोव्हेंबर २०१८ रोजीच्या डब्ल्यूसीडीएल कराराचा संदर्भ आहे जो सारांश दाव्याचा विषय देखील आहे आणि असे म्हटले आहे की कर्ज करारांतर्गत प्रदान केलेल्या सर्व रोखे एक वेळ तात्पुरती मर्यादा सुविधेच्या परतफेडीसाठी सुरक्षा म्हणून उभे राहतील. पुढे, मागणी करणे सूचना ही दोन्ही सुविधांसाठी जारी केलेली संमिश्र मागणी करणे आहे, ज्यामध्ये रु. ३७,६१,४५,२८४/- चा दावा केला आहे आणि एक वेळची तात्पुरती मर्यादा सुविधा देखील नमूद केली आहे. दावे एकसारखे आणि अविभाज्य आहेत हे दाखवून देत, मागणी करणे सूचनेत दाव्याचे कोणतेही विभाजन केलेले नाही, असे त्यांनी सादर केले.

७. श्री. पंकज सावंत पुढे म्हणाले की, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ च्या आदेश II नियम २ अंतर्गत अर्जदाराने दाखल केलेल्या अर्जाचे आणि सारांश दाव्यातील दाव्यांचे संयुक्त वाचन हे दर्शविते की सारांश दाव्यासाठी आणि प्रस्तुत लवाद अर्जासाठी कारवाईचे कारण समान आहे हे अर्जदाराचे स्पष्ट प्रकरण आहे.

८. कारवाईच्या त्याच कारणाच्या आधारे तो दावा सुरू करून, अर्जदाराने लवादाचा आपला अधिकार सोडून दिलेला आहे. या संदर्भात, श्री. पंकज सावंत यांनी ***ओनिक्स म्युझिकाब्सोल्यूट कॉम प्रायव्हेट लिमिटेड आणि इतर - विरुद्ध - यश राज फिल्म्स प्रायव्हेट लिमिटेड आणि इतर***[2] या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयावर भरवसा ठेवला.

९. श्री. पंकज सावंत यांनी पुढे सादर केले की, अर्जदाराने एसएआरएफएईएसआय ची कार्यवाही, सारांश दावा आणि लवाद प्रकरण चालू ठेवण्याचा केलेला प्रयत्न हे अनुकूल निकाल मिळण्याच्या अपेक्षेने कायदेशीर दाव्यासाठी जाणूनबुजून विशिष्ट न्यायालय निवडणे अस्वीकार्य आहे आणि त्यामुळे अनेक कार्यवाहींना चालना मिळेल, परिणामी एकाच तथ्यांच्या संचावर वेगवेगळ्या मंचांकडून परस्परविरोधी निर्णय घेतले जातील, जे सार्वजनिक धोरण आणि न्यायिक योग्यतेच्या विरुद्ध आहे. त्यांनी सादर केले की जेव्हा इतर त्यांचे पालन करत आहेत, तेव्हा व्यापारी संघाचा भाग असल्याने, अर्जदाराला वैधानिक उपायांना बायपास करण्याची परवानगी दिली जाऊ शकत नाही, कारण यामुळे अयोग्य स्पर्धा तयार होते.

१०. या सादर निवेदनाला उत्तर देताना, श्री. रोहन सावंत यांनी सादर केले की उत्तरवादींनी उपस्थित केलेल्या कोणत्याही मुद्द्यांवर न्यायालयाद्वारे कायद्याच्या कलम ११ अंतर्गत विचार केला जाऊ शकत नाही कारण कायद्याच्या कलम ११ अंतर्गत अर्जातील चौकशीची व्याप्ती स्पष्टपणे मर्यादित आणि संकुचित आहे.

2(२००८) एससीसी ऑनलाईन बॉम्बे ६३६

११. श्री. रोहन सावंत यांनी पुढे सादर केले की, सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने ***विद्या द्रोलिया आणि इतर - विरुद्ध - दुर्गा ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन***[3] या प्रकरणात दिलेली चाचणी निरुपयोगी, सहज स्वरूपात पाहता क्षुल्लक असल्यासारखी आहे आणि/किंवा ***एनटीपीसी लिमिटेड - विरुद्ध - एसपीएमएल इन्फ्रा लिमिटेड***[4] या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने मांडलेली चाचणी, एक आव्हानात्मक क्रिया असल्याने, आता सर्वोच्च न्यायालयाच्या ७ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या ***इंटरप्ले बिटवीन आर्बिट्रेशन अग्रीमेंटस अंडर आर्बिट्रेशन अँड कंसिलेशन ॲक्ट, १९९६ अँड स्टॅम्प ॲक्ट, १८९९, इन रे***[5] या प्रकरणातील न्यायनिर्णयाच्या दृष्टीने माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने फेटाळली आहे आणि ***एसबीआय जनरल इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड - विरुद्ध - क्रिश स्पिनिंग***[6] या प्रकरणामध्ये सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केल्याप्रमाणे , जे कायद्याच्या कलम ११ अंतर्गत संदर्भ न्यायालयाच्या अधिकारांच्या व्याप्तीवर इंटरप्ले (उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणातील निर्णयाच्या परिणामाचा विशेषतः विचार करते.

१२. एसएआरएफएईएसआय कायद्याच्या कलम २(१)(एम)(iv) अंतर्गत अर्जदाराला वित्तीय संस्था म्हणून अधिसूचित करण्यात आले होते या वस्तुस्थितीमुळे, या निवेदनावर पूर्वग्रह न बाळगता, वादाच्या लवादाच्या संबंधात उत्तरवादींच्या युक्तिवादासंदर्भात श्री. रोहन सावंत यांनी सादर केले की, केवळ अर्जदाराला एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत वित्तीय संस्था म्हणून अधिसूचित करण्यात आले होते, त्यामुळे अर्जदाराने केलेला दावा लवादाच्या अखत्यारीत येणार

3 (२०२१) २ एससीसी १

4 (२०२३) ९ एससीसी ३८५

5 (२०२४) ६ एससीसी १

6 (२०२४) एससीसी ऑनलाईन १७५४

नाही. हे एसएआरएफएईएसआय कायद्याच्या तरतुदींच्या आणि विशेषतः कलम ३५ आणि ३७ च्या दृष्टीने होते. त्यांनी सादर केले की एसएआरएफएईएसआय कायद्याचे कलम ३७, कोणत्याही अनिश्चित अटींमध्ये, अशी तरतूद करते की ते सध्या अंमलात असलेल्या इतर कायद्यांव्यतिरिक्त आहे आणि त्यांचे अवमूल्यन करीत नाही . त्यामुळे, वित्तीय संस्थेने एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत संस्थेची कार्यवाही सुरू केली असली किंवा ती पात्र असली तरीही वित्तीय संस्थेद्वारे कायद्यांतर्गत कार्यवाही सुरू ठेवली जाऊ शकते.

१३. श्री. रोहन सावंत यांनी सादर केले की लवादाचा मुद्दा आणि त्याचवेळी कायद्याखालील कार्यवाही आणि वित्तीय संस्थांद्वारे एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत कार्यवाही दाखल करणे हा मुद्दा सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने ***एम. डी. फ्रोझन फूड्स एक्सपोर्ट्स प्रायव्हेट लिमिटेड आणि इतर - विरुद्ध - हिरो फिनकॉर्प लिमिटेड***[7] आणि ***इंडिया बुल्स हाऊसिंग फायनान्स लिमिटेड - विरुद्ध - डेक्कन क्रॉनिकल होल्डिंग्स लिमिटेड***[8] आणि इतर प्रकरणांमध्ये हाताळला आहे. त्यांनी पुढे सादर केले की, ***टाटा मोटर्स फायनान्स सोल्यूशन्स लिमिटेड - विरुद्ध - नौशाद खान***[9] च्या प्रकरणात या न्यायालयाने वरील न्यायनिर्णयांचा विचार केला आहे.

१४. श्री. रोहन सावंत यांनी सादर केले की वरील न्यायनिर्णय स्पष्टपणे दर्शवतात की वित्तीय संस्थेला एकाच वेळी एसएआरएफएईएसआय कायदा आणि कायद्यांतर्गत पुढे जाण्याचा अधिकार आहे.

---

7 (२०१७) १६ एससीसी ४१

8 (२०१८) १४ एससीसी ७८३

9 (२०२३) एससीसी ऑनलाईन बॉम्बे २७१६

१५. श्री. रोहन सावंत यांनी पुढे सादर केले की, या अर्जाच्या प्रकाशात, लवाद कार्यवाही दाखल करून घेण्याजोगी नव्हती असा युक्तिवाद करण्यासाठी, उत्तरवादींनी डीआरटी, मुंबईसमोर आरडीडीबी कायद्याच्या तरतुदींनुसार दाखल केलेल्या हस्तांतरित मूळ अर्ज क्रमांक २१०/२०२३ चा संदर्भ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्री. रोहन सावंत यांनी हा युक्तिवाद पुन्हा चुकीचा असल्याचे सांगितले. हा मूळ अर्ज युनियन बँक ऑफ इंडिया, कॉसमॉस को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड, ॲक्सिस बँक लिमिटेड आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया यांनी दाखल केला आहे. मूळ अर्जामध्ये केलेला दावा या बँकांनी केलेल्या दाव्याच्या संदर्भात आहे. मूळ अर्जाच्या परिशिष्ट यू मधील दाव्याच्या तपशीलांवरून हे स्पष्ट होते. त्यांनी पुढे सादर केले की मूळ अर्जात विशेषतः नमूद केले आहे की अर्जदार केवळ एक योग्य पक्ष होता. त्यांनी सादर केले की अर्जदाराने दाखल केलेले दावे डीआरटी, मुंबईसमोर दाखल केलेल्या मूळ अर्जाचा भाग नव्हते.

१६. पुढे, श्री. रोहन सावंत यांनी सादर केले की अर्जदार आरडीडीबी कायद्यांतर्गत कारवाई करू शकत नाही हे निर्विवाद आहे. याचे कारण असे की अर्जदाराला, बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था म्हणून, आरडीडीबी कायद्यांतर्गत अधिसूचित केले जात नाही. एसएआरएफएईएसआय कायद्याखालील अधिसूचना अर्जदाराला आरडीडीबी कायद्याखाली डीआरटी कडे कार्यवाही दाखल करण्याचा अधिकार देत नाही.

१७. श्री. रोहन सावंत यांनी पुढे सादर केले की उत्तरवादींनी पुढील युक्तिवाद केला की अर्जदाराने १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीचे मंजुरी लवाद खंड सोडून दिले. श्री. रोहन सावंत यांनी सादर केले की सोडून देण्याचे आणि संमतीचे मुद्दे हे तथ्यांवरील मुद्दे आहेत आणि असे मुद्दे

कायद्याच्या कलम ११ अंतर्गत अर्जामध्ये उपस्थित केले जाऊ शकत नाहीत, हे कायद्याने निश्चित केले आहे. पुढे, त्यांनी सादर केले की वाणिज्यिक सारांश दावा आधी दाखल केल्याने, कोणत्याही प्रकारे, प्रस्तुत लवाद खंड सोडून देण्याचा किंवा सोडण्याचा अधिकार मिळणार नाही. त्यांनी सादर केले की हे असे होते कारण प्रथमतः, तथ्यांच्या आधारे, उक्त वाणिज्यिक सारांश दाव्यात केलेला दावा कलम ११ च्या अर्जामध्ये केलेल्या दाव्यापेक्षा भिन्न आणि वेगळा आहे. त्यांनी पुढे सादर केले की, कायद्यातही, केवळ एखाद्या पक्षाने आधी दावा दाखल केला आहे म्हणून, अशा पक्षाला त्यानंतरच्या लवाद कार्यवाही दाखल करण्यापासून अपात्र ठरवणार नाही. कायद्याचे कलम ८ लक्षात घेता, वाणिज्यिक सारांश दाव्यातील उत्तरवादींना लवादाकडे विवादाच्या संदर्भासाठी अर्ज दाखल करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्याचप्रमाणे, प्रतिवादींनी वादाच्या मुद्यावर त्यांचे पहिले निवेदन दाखल करण्यापूर्वी वादीला दावा मागे घेण्याचा अधिकार होता. या निवेदनाच्या समर्थनार्थ श्री. रोहन सावंत यांनी ***प्रिया ऋषी भूटा आणि अन्य - विरुद्ध - वर्धमान इंजिनिअर्स आणि बिल्डर्स आणि इतर*** [10] या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयावर भरवसा ठेवला.

१८. श्री. रोहन सावंत यांनी पुढे सादर केले की, तथ्यांवरही, उत्तरवादींनी स्थापन केलेले सोडून देण्याचे प्रकरण पूर्णपणे चुकीचे आणि संदिग्ध होते. वाणिज्यिक सारांश दावा क्रमांक ८७/२०२२ मध्ये उत्तरवादींविरुद्ध दाखल केलेला दावा एका वेगळ्या सुविधेशी संबंधित आहे, म्हणजे ३० कोटी रुपयांच्या कार्यकारी भांडवल मागणी कर्ज सुविधेशी संबंधित आहे. या दाव्यामध्ये

10 २०२२ एससीसी ऑनलाईन बॉम्बे ११३६

लवादासमोरच्या लवाद कार्यवाहीत अर्जदाराने केलेला दावा समाविष्ट नाही, जो केवळ १९ ऑगस्ट २०१९ च्या मंजुरी पत्राशी संबंधित आहे. त्यांनी सादर केले की हे वादपत्राच्या उघड अवलोकनातून स्पष्ट होते. त्यांनी पुढे सादर केले की, या दाव्यातील वादपत्रातील मजकूर हे स्पष्ट करतो की, या दाव्यात केलेला दावा प्रस्तुत लवाद अर्जात केलेल्या दाव्यापेक्षा भिन्न आणि वेगळा आहे.

१९. श्री. रोहन सावंत यांच्या सादर निवेदनाला उत्तर देताना, उत्तरवादीच्या वतीने असलेले श्री. पंकज सावंत यांनी असे सादर केले की कलम ११ च्या अर्जाच्या सुनावणीच्या टप्प्यावर दाव्यांच्या गैर-लवादाच्या आक्षेपावर निर्णय घेण्याचे अधिकारक्षेत्र या न्यायालयाला आहे. त्यांनी त्यांच्या सादर निवेदनाच्या समर्थनार्थ, ***विद्या द्रोलिया आणि इतर*** (उपरोल्लेखित) आणि ***एम. हेमलता देवी आणि इतर - विरुद्ध - बी. उदयश्री***[11] या प्रकरणातील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयांवर भरवसा ठेवला. "श्री. पंकज सावंत यांनी पुढे सादर केले की ***इंटरप्ले*** (उपरोल्लेखित) आणि ***एसबीआय जनरल इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड*** (उपरोल्लेखित) मधील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयांवर अर्जदाराचा भरवसा चुकीचे ठरलेला आहे कारण हे न्यायनिर्णय वेगवेगळ्या तथ्यांवर आधारित होते.

२०. श्री. पंकज सावंत यांनी पुढे असे सादर केले की, ***दी टाटा मोटर्स फायनान्स सोल्यूशन्स लिमिटेड*** (उपरोल्लेखित) च्या न्यायनिर्णयावर अर्जदाराने ठेवलेला भरवसा चुकीचा होता, कारण हा न्यायनिर्णय या न्यायालयाच्या एकल न्यायाधीशाचा होता आणि त्यात या न्यायालयाच्या

---

11 (२०२४) ४ एससीसी २५५

द्विसदस्यीय खंडपीठाचा ***नरेश जे. दोशी आणि इतर***[12] (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील न्यायनिर्णय विचारात घेण्यात आलेला नाही. त्यांनी पुढे सादर केले की, अन्यथा, न्यायनिर्णय वेगळा करता येण्याजोगा होता, कारण त्या दाव्यातील तथ्यांमध्ये, प्रस्तुत प्रकरणाप्रमाणे कोणताही दावा किंवा व्यापारी संघ प्रलंबित नव्हता आणि एसएआरएफएईएसआय ची कारवाई स्वीकारली गेली की नाही हे स्पष्ट नव्हते. पुढे, श्री. पंकज सावंत यांनी असेही सादर केले की, त्याचप्रमाणे, अर्जदाराने ***इंडियाबुल्स हाऊसिंग फायनान्स लिमिटेड*** (उपरोल्लेखित) वर ठेवलेला भरवसा चुकीचा ठरला कारण त्या प्रकरणातील मुद्दा पूर्णपणे वेगळा होता आणि त्या प्रकरणात , एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत कारवाईला लवादाच्या कार्यवाहीमुळे आव्हान देण्यात आले होते. त्यांनी असे सादर केले की ज्या प्रकरणांमध्ये आधी लवादाची कार्यवाही सुरू करण्यात आली होती, त्यानंतर बँकांनी एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत कारवाई केली होती आणि ज्या प्रकरणांमध्ये लवादापूर्वी एसएआरएफएईएसआय ची कार्यवाही सुरू करण्यात आली होती, अशा प्रकरणांमध्ये फरक केला पाहिजे. त्यांनी सादर केले की, एसएआरएफएईएसआय कायदा किंवा इतर कोणत्याही कायद्याच्या अर्जावर लवाद कायद्यांतर्गत कोणतीही बंदी नसली तरी, एसएआरएफएईएसआय कायद्याच्या कलम ३४ ने डीआरटी ला कायद्यांतर्गत निर्धारित करण्याचा अधिकार असलेल्या प्रकरणांच्या संदर्भात कोणत्याही न्यायालय किंवा न्यायाधिकरणासमोरच्या कार्यवाहीसह इतर कार्यवाही सुरू करण्यास स्पष्टपणे मनाई केली आहे. त्यामुळे, एकदा एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत कार्यवाही सुरू झाली की, दिवाणी न्यायालये आणि लवाद न्यायाधिकरणाचे अधिकारक्षेत्र काढून

12 (२०२१) एससीसी ऑनलाईन बॉम्बे ११६५५

टाकले जाते आणि या वादाचा निर्णय केवळ एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत नियुक्त केलेल्या मंचाद्वारे केला जाणे आवश्यक आहे. श्री. पंकज सावंत पुढे म्हणाले की, अर्जदाराने ***एम. डी. फ्रोजन फूड एक्सपोर्ट्स प्रायव्हेट लिमिटेड आणि इतर*** (उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणातील न्यायनिर्णयावर अवलंबून राहून असा युक्तिवाद केला की एसएआरएफएईएसआय ची कार्यवाही लवादाबरोबर चालू राहू शकते, तर सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने ***विद्या द्रोलिया आणि इतर*** (उपरोल्लेखित) प्रकरणात स्पष्ट केले की ***एम. डी. फ्रोजन फूड एक्सपोर्ट्स प्रायव्हेट लिमिटेड*** (उपरोल्लेखित) हे एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत गैर-लवादाच्या मुद्द्यावर लागू होत नाही. सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की एसएआरएफएईएसआय अंतर्गत वैधानिक उपाय गैर-लवाद करण्यायोग्य आहेत आणि एसएआरएफएईएसआय च्या कार्यवाहीसह लवाद सुरू ठेवल्यास एसएआरएफएईएसआय कायद्यांतर्गत प्रदान केलेले विशिष्ट अधिकार कमकुवत होतील.

२१. पुढे, ***प्रिया ऋषी भूटा आणि अन्य*** (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील न्यायनिर्णयाचा विचार करता, ज्यावर अर्जदाराने भरवसा ठेवलेला होता, श्री. पंकज सावंत यांनी सादर केले की, त्या प्रकरणात दिवाणी कार्यवाही आणि लवाद कार्यवाहीतील कारवाईचे कारण वेगळे होते, तर प्रस्तुत प्रकरणात, कारवाईचे कारण आणि मागितलेला दिलासा अविभाज्य आणि समान होता.

विश्लेषण आणि निष्कर्ष

२२. मी पक्षांच्या विद्वान वकिलांचे म्हणणे ऐकले आहे आणि अभिलेखावरील कागदपत्रांचे अवलोकन केलेले आहे.

२३. हे न्यायालय, कायद्याच्या कलम ११ अंतर्गत दाखल केलेल्या अर्जात, उत्तरवादींनी उपस्थित केलेल्या आक्षेपांचा विचार करू शकते का, हा मुद्दा प्रथम विचारात घेणे आवश्यक आहे.

२४. या मुद्याचा विचार करण्यासाठी, कायद्याचे कलम ११(६-ए) संबंधित आहे आणि ते खालीलप्रमाणे आहे :

> "(६ए) सर्वोच्च न्यायालय किंवा, यथास्थिती, उच्च न्यायालय, उपकलम (४) किंवा उपकलम (५) किंवा उपकलम (६) अंतर्गत कोणत्याही अर्जाचा विचार करताना, कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश असूनही, लवाद कराराच्या अस्तित्वाच्या तपासणीपुरते मर्यादित राहील."

२५. हे लक्षात घेणे योग्य आहे की लवाद आणि सामंजस्य (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१९ च्या कलम ३(v) द्वारे कलम ११ चे उप-कलम ६(ए) वगळण्यात आले होते. मात्र, ते अधिसूचित केले गेले नाही आणि म्हणूनच, कलम ११ चे उपकलम ६(ए) अजूनही अंमलात असलेला आहे.

२६. पुढे, या मुद्द्याचा विचार करण्यासाठी, या मुद्द्याच्या संदर्भात पक्षकारांनी भरवसा ठेवलेल्या न्यायनिर्णयांचा विचार करावा लागेल. पक्षांद्वारे भरवसा ठेवण्यात आलेले न्याय निर्णय आणि संबंधित परिच्छेद खाली दिलेले आहेत :

ए) ***विद्या द्रोलिया आणि इतर*** (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाचा परिच्छेद क्रमांक १५४ संबंधित आहे आणि येथे खाली दिलेला आहे :

> **"१५४. "लवाद कोण ठरवतात?"** या शीर्षकाखालील चर्चा खालीलप्रमाणे स्पष्ट केली जाऊ शकते :
>
> **१५४.१.** लवाद अधिनियमाच्या कलम ८ किंवा ११ अंतर्गत अर्जावर निर्णय घेताना, न्यायालयाद्वारे न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या व्याप्तीवर *पटेल अभियंता लिमिटेड* मधील निर्णयाचे प्रमाण, २०१६ च्या अधिनियम ३ द्वारे केलेल्या सुधारणांनंतर (२३-१०-२०१५ पासून पूर्वलक्षी प्रभावाने) आणि २०१९ च्या अधिनियम ३३ द्वारे केलेल्या सुधारणांनंतरही (९-८-२०१९ पासून प्रभावी) यापुढे लागू होणार नाही.
>
> **१५४.२.** लवाद अधिनियमाच्या कलम ८ आणि ११ अंतर्गत न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची व्याप्ती आणि न्यायालयाचे अधिकारिता समान आहे परंतु अत्यंत मर्यादित आणि प्रतिबंधित आहे.
>
> **१५४.३.** २०१६ च्या अधिनियम ३ मधील आणि २०१९ च्या अधिनियम ३३ मधील स्पष्ट विधिमंडळ आदेश आणि पृथकता आणि क्षमता-क्षमतेचे तत्त्व लक्षात घेता, सामान्य नियम आणि तत्त्व असे आहे की लवाद न्यायाधिकरण हे गैर-लवादाचे सर्व प्रश्न निश्चित करण्यासाठी आणि त्यावर निर्णय घेण्यासाठी प्राधान्य दिलेले पहिले प्राधिकरण आहे. लवाद अधिनियमाच्या कलम ३४(२)(*ए*) चे उपखंड (*i*), (*ii*) किंवा (*iv*) किंवा कलम ३४(२)(*बी*) चे उपखंड (*i*) या संदर्भात निवाड्यानंतर लवादाच्या गैर-लवादाच्या पैलूंवर न्यायालयाला 'दुसऱ्यांदा पाहण्याचा' अधिकार देण्यात आला आहे.
>
> **१५४.४.** लवादाचा करार अस्तित्वात नाही, अवैध आहे किंवा विवाद हे लवादाचे स्वरूप आणि पैलू जरी काही प्रमाणात न्यायिक छाननीची पातळी आणि स्वरूप निश्चित करत असले, तरी लवादाचा करार अस्तित्वात नाही, अवैध आहे किंवा वाद लवादाचे नाहीत, याची स्पष्टपणे आणि प्रथमदर्शनी खात्री असताना क्वचितच न्यायालय आक्षेप म्हणून कलम ८ किंवा ११ च्या टप्प्यावर हस्तक्षेप करू शकते. प्रतिबंधित आणि मर्यादित पुनर्विलोकन म्हणजे जेव्हा प्रकरण स्पष्टपणे "गैर-लवाद करण्यायोग्य" असते तेव्हा पक्षांना मध्यस्थी करण्यास भाग पाडण्यापासून तपासणे आणि संरक्षण करणे आणि निरुपयोगी काढून टाकणे. जेव्हा लवादाला विरोध करणारा पक्ष विलंब करण्याच्या

युक्तीचा अवलंब करतो किंवा लवाद कार्यवाहीच्या आचरणात अडथळा आणतो, तेव्हा लवादाच्या गैर-लवादांशी संबंधित युक्तिवाद स्पष्टपणे वादविवाद करण्यायोग्य असतात; जेव्हा संक्षिप्त कार्यवाहीतील विचार अपुरा आणि अनिर्णायक असतो; जेव्हा तथ्यांना विरोध केला जातो, तेव्हा न्यायालय पर्यायाने या प्रकरणाचा संदर्भ देईल. लवाद न्यायाधिकरणाचे अधिकारक्षेत्र बळकावण्यासाठी न्यायालयासाठी छोट्या दाव्यात किंवा विस्तृत पुनर्विलोकनात जाण्याचा हा टप्पा नाही, तर पर्यायी विवाद निवारण यंत्रणा म्हणून लवादाची अखंडता आणि परिणामकारकता पुष्टी आणि कायम ठेवण्याचा हा टप्पा आहे."

बी) ***इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन लिमिटेड - विरुद्ध - एनसीसी लिमिटेड***[13] या प्रकरणातील सन्माननिय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाचा परिच्छेद क्रमांक ९२ आणि ९३ संबंधित आहेत आणि ते खाली नमूद केले आहेत :

"**९२.** मात्र, त्याच वेळी, उच्च न्यायालयाने काढलेल्या निष्कर्षाशी आम्ही सहमत नाही की लवाद अधिनियमाच्या कलम ११ मध्ये उपकलम (६-ए) समाविष्ट केल्यानंतर, कलम ११ च्या याचिकेतील न्यायालयाद्वारे चौकशीची व्याप्ती केवळ त्याच्या आधीच्या पक्षांसाठी एक बंधनकारक लवाद करार अस्तित्वात आहे की नाही हे निश्चित करण्यासाठी मर्यादित आहे, जो प्रस्तुत विवादांशी संबंधित आहे.

९३. आमचे असे मत आहे की जरी लवाद न्यायाधिकरणाला अधिकारिता आणि गैर-लवादाच्या प्रश्नासह विवादांचा निर्णय घेण्याची अधिकारिता आणि अधिकार असले, तरी कलम ११ च्या अर्जाचा निर्णय घेण्याच्या टप्प्यावर न्यायालयाद्वारे देखील याचा विचार केला जाऊ शकतो, जर तथ्ये अगदी उघड आणि स्पष्ट असतील आणि पक्षांमधील बंधनकारक करारातील विशिष्ट खंडांच्या दृष्टीने, विवाद गैर-लवादाच्या कक्षेत नाही आणि/किंवा तो अपवादात्मक खंडांतर्गत येतो. कलम ११ च्या अर्जाचा निर्णय घेण्याच्या टप्प्यावरही, न्यायालय दाव्यांची 'सहमती आणि समाधान' यासंबंधीच्या पैलूचाही प्रथमदर्शनी विचार करू शकतात."

13 (२०२३) २ एससीसी ५३९

सी) ***एम. हेमलता देवी आणि इतर*** (उपरोल्लेखित) प्रकरणातील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाचे परिच्छेद क्रमांक १५ ते १७ आणि ४४ ते ५१ सुसंगत आहेत आणि ते खाली नमूद केले आहेत :

"**१५.** आता या न्यायालयासमोर, कलम ८ चे उप-कलम (१) मध्ये दुरुस्ती केल्यानंतर आणि लवाद अधिनियम, १९९६ चे कलम ११ मध्ये उप-कलम (६-ए) समाविष्ट केल्यानंतर आलेल्या निर्णयासह निर्णयांची एक लांब रांग आहे, ज्यामध्ये असे म्हटले गेले आहे की कलम ८ चे उप-कलम (१) असूनही न्यायालयाला करारामध्ये लवाद खंड आहे की नाही हे शोधणे आवश्यक आहे, परंतु वाद लवादयोग्य आहे की नाही हे शोधणे आवश्यक आहे.

१६. सर्व विवाद लवादाकडे पाठविण्यास सक्षम नसतात ["सर्व बाबी लवादाकडे पाठविण्यास सक्षम नसतात. इंग्रजी कायद्याची बाब म्हणून काही बाबी केवळ न्यायालयासाठी राखीव आहेत आणि जर न्यायाधिकरणाने त्यांच्याशी व्यवहार करण्याचा हेतू ठेवला तर परिणामी दिलेला निवाडा अंमलात आणता येणार नाही. यामध्ये अशा बाबींचा समावेश आहे ज्यात आवश्यक असलेल्या उपायाचा प्रकार लवाद न्यायाधिकरणाला देण्याचा अधिकार नाही." [*लवादावरील रसेल यांचे पुस्तक* (२२ वी आवृत्ती)]. काही विवादांचे स्वरूप असे असू शकते की ते लवादाच्या मंचाजवळ कधीही पाठवले जाऊ नयेत. एक उदाहरण देण्यासाठी, विशिष्ट प्रकारचे गुन्हेगारी प्रकरण, सार्वजनिक भ्रष्टाचाराशी संबंधित प्रकरणे इ. असतील. *बूझ एलन अँड हॅमिल्टन इंक - विरुद्ध - एसबीआय होम फायनान्स लिमिटेड* या दाव्यात या न्यायालयाने या पैलूचा चांगला विचार केला आहे आणि त्यात खालीलप्रमाणे निर्णय दिलेला आहे : (*एससीसी पृष्ठ ५४६-४७, परिच्छेद ३५-३६*)

"३५. लवाद न्यायाधिकरण हे विवादातील पक्षांनी स्वेच्छेने निवडलेले खाजगी मंच आहेत, जे न्यायालये आणि न्यायाधिकरणांच्या जागी त्यांचे विवाद निकाली काढण्यासाठी देशाच्या कायद्यांनुसार स्थापन केलेले सार्वजनिक मंच आहेत. प्रत्येक दिवाणी किंवा वाणिज्यिक वाद, एकतर कंत्राटी किंवा गैर-कंत्राटी, ज्याचा निर्णय न्यायालय घेऊ शकते, तो तत्वतः लवादाद्वारे न्यायनिवाडा आणि निराकरण करण्यास सक्षम आहे, जोपर्यंत लवाद न्यायाधिकरणांची अधिकारिता एकतर स्पष्टपणे किंवा आवश्यक परिणामांद्वारे वगळले जात नाही. सार्वजनिक धोरणाचा

विषय म्हणून कार्यवाहीच्या विशिष्ट श्रेणींचा निर्णय केवळ सार्वजनिक मंचांसाठी विधिमंडळाद्वारे राखून ठेवला जातो. सार्वजनिक मंचाद्वारे (न्यायालये आणि न्यायाधिकरणे) न्यायनिवाड्यासाठी स्पष्टपणे राखीव नसले तरी काही इतर श्रेणीतील प्रकरणे आवश्यक परिणामांमुळे खाजगी मंचांच्या कार्यक्षेत्रातून वगळली जाऊ शकतात. परिणामी, जेथे कारण/वाद गैर-लवाद आहे, जेथे खटला प्रलंबित आहे, ते न्यायालय कायद्याच्या कलम ८ अंतर्गत पक्षांना लवादाकडे पाठवण्यास नकार देईल, जरी पक्षकारांनी अशा विवादांच्या तोडग्यासाठी लवादावर सहमती दर्शविली असेल.

३६. गैर लवाद करता येण्याजोग्या विवादांची सुप्रसिद्ध उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत : (*i*) फौजदारी गुन्ह्यांतुन उद्भवणारे किंवा त्यातून उद्भवणारे हक्क आणि दायित्वे यांच्याशी संबंधित वाद; (*ii*) घटस्फोट, न्यायिक विभक्त होणे, वैवाहिक हक्कांची पुनर्स्थापना, बाल कोठडी यांच्याशी संबंधित वैवाहिक वाद; (*iii*) पालकत्वाची प्रकरणे; (*iv*) दिवाळखोरी आणि समाप्तीची प्रकरणे; (*v*) वसीयती बाबी (प्रोबेट, प्रशासनाची पत्रे आणि उत्तराधिकार प्रमाणपत्र); आणि (*vi*) भाडेकरूला बेदखल करण्यापासून वैधानिक संरक्षण मिळते अशा विशेष कायद्यांद्वारे शासित बेदखल किंवा भाडेकरू बाबी आणि केवळ विशिष्ट न्यायालयांना बेदखल करण्याचे किंवा विवादांचे निराकरण करण्याचे अधिकारक्षेत्र दिले जाते, असे म्हटले आहे.”

१७. पुन्हा वादाच्या स्वरूपावर अवलंबून, लवादातून विवाद वगळणे स्पष्ट किंवा निहित असू शकते आणि वादाच्या पक्षकाराला केवळ करारात तरतूद करण्यात आली आहे या कारणासाठी लवादाचा अवलंब करण्यास भाग पाडले जाऊ शकत नाही, ज्यावर तो स्वाक्षरीकर्ता आहे. लवाद कराराचा स्वाक्षरीकर्ता असूनही, जेव्हा एखादा पक्ष कल्याण कायद्यांतर्गत तोडगा काढण्याची मागणी करतो, तेव्हा वादाची लवादीपणा तपासली पाहिजे. “ग्राहक संरक्षण कायदा" हा निश्चितच कल्याण कायद्याचा एक भाग आहे ज्याचा प्राथमिक उद्देश ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करणे हा आहे. ग्राहक विवाद हे सार्वजनिक धोरणाचे एक मोजमाप म्हणून विधिमंडळाद्वारे सार्वजनिक मंचांना नियुक्त केले जातात. त्यामुळे, आवश्यक परिणामांमुळे असे वाद गैर-लवाद करता येण्याजोग्या विवादांच्या श्रेणीत येतील आणि हे वाद "लवाद" सारख्या खाजगी मंचापासून दूर ठेवले पाहिजेत, जोपर्यंत दोन्ही पक्ष स्वेच्छेने सार्वजनिक मंचासमोर उपायावर लवादाचा पर्याय निवडत नाहीत.

४४. मग लवाद कायदा, १९९६ च्या कलम ८ आणि ११ मध्ये दुरुस्तीची आवश्यकता निर्माण करणारे घटक कोणते होते आणि या सुधारणांमागील हेतू काय होता? एम्मार-३

मध्ये या पैलूचे पुन्हा तपशीलवार परीक्षण केले गेले आहे. विधी आयोगाने आपल्या २४६ व्या अहवालात अशा सुधारणांची शिफारस केली होती, विधी आयोगाच्या २४६ व्या अहवालाचा परिच्छेद ३३ खाली नमूद केला आहे :

> "३३. या संदर्भात आयोगाने लवाद आणि सामंजस्य अधिनियम, १९९६ च्या कलम ८ आणि ११ मध्ये सुधारणा करण्याची शिफारस केली आहे. न्यायालयीन हस्तक्षेपाची व्याप्ती केवळ अशा परिस्थितींपुरती मर्यादित आहे जिथे न्यायालय/न्यायिक प्राधिकरणाला लवाद करार अस्तित्वात नाही किंवा तो रद्दबातल असल्याचे आढळते. हस्तक्षेपाच्या स्वरूपाचा विचार करता, अशी शिफारस केली जाते की लवाद कराराला आव्हान देणाऱ्या युक्तिवादाच्या विरोधात न्यायालय/न्यायिक प्राधिकरणाचे प्रथमदर्शनी समाधान झाल्यास, ते लवादाची नियुक्ती करतील आणि/किंवा पक्षांना लवादाकडे पाठवतील. या दुरुस्तीमध्ये असा विचार करण्यात आलेला आहे की, लवादाचा करार अस्तित्वात नाही किंवा तो रद्दबातल आहे असे आढळल्यासच न्यायिक प्राधिकरण पक्षांना लवादाकडे पाठवणार नाही. जर न्यायालयीन प्राधिकरणाचे असे मत असेल की प्रथमदर्शनी लवाद करार अस्तित्वात आहे, तर ते विवाद लवादाकडे पाठवेल आणि लवाद कराराचे अस्तित्व शेवटी लवाद न्यायाधिकरणाद्वारे निर्धारित केले जाईल. मात्र, जर न्यायालयीन प्राधिकरणाने असा निष्कर्ष काढला की करार अस्तित्वात नाही, तर निष्कर्ष अंतिम असेल आणि प्रथमदर्शनी नाही."

४५. लवाद आणि सामंजसय (दुरुस्ती) विधेयक, २०१५ च्या उद्दिष्टांचे विवरण आणि कारणे खालीलप्रमाणे आहेत :

"२. लवादाशी संबंधित प्रकरणांचा किमान न्यायालयीन हस्तक्षेपासह जलद निपटारा करण्याची तरतूद करण्यासाठी हा कायदा लागू करण्यात आला. कालांतराने, हा कायदा लागू होण्यात काही अडचणी लक्षात आल्या आहेत. काही प्रकरणांमध्ये न्यायालयांद्वारे कायद्याच्या तरतुदींचा अर्थ लावल्यामुळे लवादाच्या कार्यवाहीचा निपटारा होण्यास विलंब होतो आणि लवादाच्या प्रकरणांमध्ये न्यायालयांचा हस्तक्षेप वाढला आहे, ज्यामुळे कायद्याचा उद्देश अपयशी ठरतो.

*　　*　　*

६. (*iv*) अशी तरतूद करणे की लवादाच्या नियुक्तीसाठी कोणत्याही अर्जाचा विचार करताना, उच्च न्यायालय किंवा सर्वोच्च न्यायालय प्रथमदर्शनी लवाद कराराच्या अस्तित्वाची तपासणी करेल, इतर मुद्द्यांची नाही;"

कलम ८ मधील दुरुस्तीवरील खंडांवरील नोंदी खालीलप्रमाणे आहेत :

"जोपर्यंत प्रथमदर्शनी कोणताही वैध लवाद करार अस्तित्वात नाही असे आढळत नाही तोपर्यंत न्यायिक प्राधिकरण पक्षांना लवादाकडे पाठवेल हे विनिर्दिष्ट करण्यासाठी विधेयकाच्या खंड ४ मध्ये मूळ कायद्याच्या कलम ८ मध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. उपकलम (२) च्या खाली अशी तरतूद करण्यासाठी तरतूद करण्यात आली आहे की, जेथे मूळ लवाद करार किंवा त्याची प्रमाणित प्रत उपकलम (१) अंतर्गत अर्ज करणाऱ्या पक्षाकडे उपलब्ध नसेल आणि ती दुसऱ्या पक्षाकडे ठेवली असेल, तेथे असा पक्ष लवाद कराराची प्रत उपकलम (१) अंतर्गत अर्जासह दाखल करेल आणि न्यायालयाला विनंती करेल की त्याने दुसऱ्या पक्षाला मूळ लवाद करार किंवा त्याची योग्य प्रमाणित प्रत न्यायालयासमोर सादर करण्यासाठी मागणी करावे."

उपकलम (६-ए) समाविष्ट करून कलम ११ मध्ये दुरुस्ती केल्यावर, खालील गोष्टी नमूद करण्यात आल्या :

"लवादाची नियुक्ती भारताच्या मुख्य न्यायाधीशांऐवजी किंवा उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांऐवजी, यथास्थिती, सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयाद्वारे केली जाईल, अशी तरतूद करण्यासाठी विधेयकाच्या कलम ६ मध्ये मूळ अधिनियमाच्या कलम ११ मध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न आहे. सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय उपकलम (४) ते (६) अंतर्गत अर्जावर विचार करताना लवाद कराराच्या तपासणीपुरते मर्यादित राहील, अशी तरतूद करण्यासाठी उपकलम (६-ए) समाविष्ट करण्यात आला आहे."

४६. लवाद अधिनियम, १९९६ च्या कलम ८ मध्ये करण्यात आलेली दुरुस्ती *अमित लालचंद शाह - विरुद्ध - ऋषभ एंटरप्रायजेस* [*अमित लालचंद शाह - विरुद्ध - ऋषभ एंटरप्रायजेस*] या प्रकरणात या न्यायालयासमोर विचारार्थ आली, जेथे परिच्छेद २८ आणि ३० मध्ये ती खालीलप्रमाणे नमूद करण्यात आली होती : (एससीसी पृष्ठ ६९७-९८)

“२८. ‘२०१५ च्या सुधारणांद्वारे कलम ८(१) मध्ये प्रामुख्याने चार सुधारणा करण्यात आल्या आहेत - (*i*) लवादाचा संदर्भ मिळवण्यासाठी अर्ज करण्यास पात्र असलेल्या संबंधित 'पक्ष' ला लवाद करारात अशा पक्षाद्वारे किंवा त्याखाली दावा करणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश करण्यासाठी स्पष्टीकरण/प्रवर्धन करण्यात आले आहे; (*ii*) न्यायिक प्राधिकरणाद्वारे तपासणीची व्याप्ती 'कोणताही वैध लवाद करार अस्तित्वात नाही' या निष्कर्षापर्यंत मर्यादित आहे आणि न्यायिक प्राधिकरणाद्वारे तपासणीचे स्वरूप 'प्रथमदर्शनी' आधारावर स्पष्ट केले आहे; (*iii*) कलम ८ अंतर्गत अर्ज सादर करण्याची कट-ऑफ तारीख. वादाच्या मुळाशी पहिले विधान सादर करण्याची "तारीख" असा अर्थ परिभाषित केला गेला आहे; आणि (*iv*) कोणत्याही पूर्वीच्या न्यायालयीन पूर्वस्थिती असूनही सुधारणा लागू करण्यासाठी व्यक्त केल्या आहेत. ज्या पक्षाकडे लवाद कराराची मूळ किंवा प्रमाणित प्रत दुसऱ्या पक्षाने राखून ठेवल्यामुळे नाही अशा पक्षाला, तरीही कलम ८ अंतर्गत संदर्भ मागण्यासाठी अर्ज करण्याची परवानगी देण्यासाठी आणि ती सादर करण्यासाठी दुसऱ्या पक्षाला मागणी करण्यासाठी कलम ८(२) ची तरतूद जोडण्यात आली आहे. '[संदर्भः *न्यायमूर्ती आर. एस. बचावत यांचा लॉन ऑफ आर्बिट्रेशन अँड कॉन्सीलिएशन*, सहावी आवृत्ती, खंड I लेक्सिस नेक्सिसने प्रकाशित केलेल्या ६९५ व्या पानावरील I (कलम १ ते ३४).]

३०. कायद्याच्या कलम ८ मधील दुरुस्तीची भाषा स्पष्ट आहे की कायद्याच्या कलम ८(१) मधील दुरुस्ती सर्वोच्च न्यायालय किंवा इतर कोणत्याही न्यायालयाच्या कोणत्याही विनंती, न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेशाला न जुमानता लागू होईल. उच्च न्यायालयाने 'जोपर्यंत प्रथमदर्शनी कोणताही वैध करार अस्तित्वात नाही' असे आढळत नाही तोपर्यंत...... या शब्दावर भर दिला. अस्टनफिल्ड आणि ऋषभ यांच्यात लवादाचा कोणताही करार नाही, असे निरीक्षण उच्च न्यायालयाने नोंदवले. सुकन्या होल्डिंग्ज [*सुकन्या होल्डिंग्ज (पी) लिमिटेड - विरुद्ध - जयेश एच. पांड्या*, (२००३) ५ एससीसी ५३१] आणि कायद्याच्या सुधारित कलम ८ आणि कलम ४५ चा संदर्भ दिल्यानंतर, उच्च न्यायालयाने कायद्याच्या कलम ८ आणि कलम ४५ च्या भाषेतील फरकाकडे लक्ष वेधले. उच्च न्यायालयाने *सुकन्या होल्डिंग्ज* [*सुकन्या होल्डिंग्ज (पी) लिमिटेड - विरुद्ध - जयेश एच. पांड्या*, (२००३) ५ एससीसी ५३१] आणि *क्लोरो कंट्रोल्ज इंडिया (पी) लिमिटेड - विरुद्ध - सेव्हर्न ट्रेंट वॉटर प्युरिफिकेशन इंक*, (२०१३) १ एससीसी ६४१ : (२०१३) १ एससीसी (सीआयव्ही) ६८९] यांच्यात फरक केला आणि असे निरीक्षण नोंदवले की *सुकन्या होल्डिंग्ज* [*सुकन्या होल्डिंग्ज (पी) लिमिटेड - विरुद्ध - जयेश एच. पांड्या*, (२००३) ५

एससीसी ५३१] यांना *क्लोरो कंट्रोल्ज* ने [*क्लोरो कंट्रोल्ज इंडिया (पी) लिमिटेड - विरुद्ध - सेव्हर्न ट्रेंट वॉटर प्युरिफिकेशन इंक*, (२०१३) १ एससीसी ६४१ : (२०१३) १ एससीसी (सीआयव्ही) ६८९] रद्द केले नाही."

४७. या न्यायालयाने शेवटी असे म्हटले की लवाद अधिनियम, १९९६ च्या कलम ८ आणि ११ मध्ये इतर गोष्टींबरोबरच दुरुस्ती आणण्याचा मुख्य उद्देश न्यायिक प्राधिकरणाची व्याप्ती कमी करणे हा होता, जे लवादाचा संदर्भ देण्यास नकार देणे होते, जेव्हा *प्रथमदर्शनी* असे आढळते की कोणताही वैध लवाद करार नव्हता. दुरुस्तीचा कायदेशीर हेतू केवळ न्यायालयीन हस्तक्षेप मर्यादित करण्यापुरता मर्यादित होता आणि एकदा न्यायालयाला आढळले की तेथे वैध लवाद करार आहे, तेव्हा त्याच्याकडे प्रकरण लवादाकडे पाठवण्याशिवाय पर्याय नाही. परंतु याचा अर्थ असा नाही की जेथे प्रकरण स्वतः लवादाच्या अखत्यारीत येत नाही किंवा ग्राहक संरक्षण कायद्यासारख्या विशेष कायद्यात समाविष्ट आहे, तरीही ते लवादासाठी पाठवावे लागेल. *एम्मार*-३ च्या परिच्छेद ५९ मध्ये ते खालीलप्रमाणे नमूद करण्यात आले होते : (एससीसी पृष्ठ ७८१-८२)

> "५९. कलम ८ मधील दुरुस्तीला इतका विस्तृत अर्थ आणि हेतू दिला जाऊ शकत नाही की, जेथे असे विवाद लवादाचे नसल्याचे मानले गेले होते अशा विशेष कायद्यांच्या संपूर्ण व्यवस्थेला बुडवून टाकले जाईल. कायद्याचा कधीही हेतू नसलेली एखादी गोष्ट निश्चित केलेल्या कायद्याला मागे टाकण्यासाठी साइड विंड म्हणून स्वीकारली जाऊ शकत नाही. याचिकाकर्त्याचे सादर निवेदन की दुरुस्तीनंतर या न्यायालयाने *नॅशनल सीड्स कार्पोरेशन* [*नॅशनल सीड्स कार्पोरेशन लिमिटेड - विरुद्ध - एम. मधुसूदन रेड्डी*, (२०१२) २ एससीसी ५०६ : (२०१२) १ एससीसी (सीआयव्ही) ९०८] मध्ये कायदा तयार केला आहे , आता चांगला कायदा स्वीकारला जाऊ शकत नाही. 'सर्वोच्च न्यायालयाचा किंवा कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश असूनही' हे शब्द केवळ त्या पूर्ववर्तींसाठी होते जेथे असे नमूद करण्यात आले होते की, कलम ८ अन्वये संदर्भ देताना न्यायिक प्राधिकरणाला लवाद कराराचे विविध पैलू, दावा जिवंत आहे की मृत, लवाद करार निरर्थक आहे की नाही हे लवादाचा विषय पाहण्याचा अधिकार असेल. कलम ८ मध्ये जोडले गेलेले शब्द इतर कोणत्याही अर्थासाठी असू शकत नाहीत.

एम्मार-३ चा शेवट सावधान पत्राने (कॅव्हिएट) होतो, जिथे तो पक्षाकडे पर्याय सोडतो ज्यांना सार्वजनिक किंवा खाजगी मंच यापैकी एक निवडण्याचा पर्याय असू शकतो, तो जाणीवपूर्वक खाजगी मंचावर जाण्याचा पर्याय निवडू शकतो. त्यात असे म्हटले आहे : (एससीसी पृष्ठ ७८३, परिच्छेद ६३)

"६३. मात्र, आम्ही हे सांगण्यास घाई करू शकतो की कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या अतिरिक्त विशेष उपायाची मागणी करण्यास पात्र असलेली व्यक्ती अतिरिक्त/विशेष उपायाची निवड करत नसेल आणि तो लवाद कराराचा पक्षकार असेल, तर लवादामध्ये विवादांना पुढे जाण्यास कोणताही प्रतिबंध नाही. केवळ ज्या प्रकरणांमध्ये विशिष्ट/विशेष उपायांची तरतूद केली जाते आणि ज्यांना पीडित व्यक्तीने निवडले आहे, तेथेच न्यायिक प्राधिकरण पक्षांना लवादाकडे पाठवण्यास नकार देऊ शकते."

४८. अशा प्रकारे, या प्रकरणातील आमच्या विचाराधीन मतानुसार, तेलंगणा उच्च न्यायालयाने आपल्या दोन आक्षेपित आदेशांमध्ये योग्य दृष्टीकोन स्वीकारला होता, ज्यामध्ये त्यांनी या प्रकरणात हस्तक्षेप करण्यास आणि लवाद नियुक्त करण्यास नकार दिला.

४९. *एम्मार*-३ मध्ये खरे आहे की या न्यायालयाने लवाद अधिनियम, १९९६ च्या कलम ११ च्या उपकलम (६-ए) च्या ऐवजी कलम ८ च्या उपकलम (१) च्या व्याप्तीची तपासणी केली होती. तरीही, वरील न्यायनिर्णयात दिलेला तर्क उच्च न्यायालयासमोरच्या कलम ११ च्या अर्जाला तितकाच लागू होईल. लवाद अधिनियम, १९९६ च्या कलम ८ आणि कलम ११ मध्ये समाविष्ट केलेल्या दोन्ही तरतुदी [म्हणजे अनुक्रमे उप-कलम (१) आणि उप-कलम (६-ए)], लवादाच्या किंवा लवादाच्या नियुक्तीच्या संदर्भात संबंधित न्यायालयांच्या तपासणीची व्याप्ती मर्यादित करतात आणि भाषा समान असल्याने, कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश असूनही, दोन्ही न्यायालयांसमोर समान प्रश्न उपस्थित करतात.

५०. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, जेव्हा प्रधान दिवाणी न्यायालय किंवा ग्राहक निवारण मंचासारख्या न्यायिक प्राधिकरणाला वादाच्या लवादाच्या आधारावर कलम ८ चा अर्ज

फेटाळण्याचे अधिकार असू शकतात, तेव्हा असे अधिकार उच्च न्यायालयांना उपलब्ध होणार नाहीत का? *एसबीपी अँड कंपनी - विरुद्ध - पटेल इंजि.* यामध्ये या न्यायालयाने निर्णय दिला की लवाद अधिनियम, १९९६ चे कलम ८ आणि कलम ११ हे दोन्ही पूरक तरतुदी आहेत. सुधारणेनंतरच्या संदर्भात *विद्या ड्रोलिया - विरुद्ध - दुर्गा* ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन [*विद्या ड्रोलिया विरुद्ध दुर्गा ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन*] मध्ये या भूमिकेचा पुनरुच्चार करण्यात आला आहे.

५१. लवादाच्या नियुक्तीसाठी लवाद अधिनियम, १९९६ च्या कलम ११ अंतर्गत केलेला अर्ज, प्रस्तुत प्रकरणात कायम राखण्यायोग्य नव्हता आणि परिणामी आम्ही ही स्थिती कायम केलेल्या दिनांक १९-५-२०११ आणि २५-११-२०२२ रोजीच्या आक्षेपित आदेशांचे समर्थन करतो. हा वाद अद्याप राज्य ग्राहक मंचासमोर (अपीलीय प्राधिकरण) न्यायप्रविष्ठ असल्याने आम्ही या विषयावर आणखी काहीही सांगण्यास टाळाटाळ करतो. याद्वारे याचिका खारिज करण्यात येत आहेत. खर्चाबाबत कोणताही आदेश नाही."

डी) ***एनटीपीसी लिमिटेड*** (उपरोल्लेखित) मधील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाचे परिच्छेद क्रमांक २४ ते २८ सुसंगत आहेत आणि ते खाली नमूद केले आहेत:

"**२४.** सामान्य नियम आणि विद्या ड्रोलियामध्ये घालून दिलेल्या तत्त्वाचे पालन करून, हे न्यायालय सातत्याने असे म्हणत आले आहे की लवाद न्यायाधिकरण हे लवादाचे सर्व प्रश्न निश्चित करण्यासाठी आणि त्यावर निर्णय घेण्यासाठी प्राधान्य दिलेले पहिले प्राधिकरण आहे. *प्रवीण इलेक्ट्रिकल्स* (पी) *लिमिटेड - विरुद्ध - गॅलेक्सी इन्फ्रा अँड इंजि.* (पी) *लिमिटेड, संजीव प्रकाश - विरुद्ध - सीमा कुकरेजा आणि इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन लिमिटेड - विरुद्ध - एनसीसी लिमिटेड* मध्ये पक्षांना लवादाकडे पाठवण्यात आले, कारण या प्रत्येक प्रकरणातील गैर-लवादाच्या आक्षेपावरील प्रथमदर्शनी पुनर्विलोकन अनिर्णायक असल्याचे आढळून आले. *बीएसएनएल - विरुद्ध - नॉर्टेल नेटवर्क्स* (*इंडिया*) (*पी*) *लिमिटेड* (यापुढे *"नॉर्टेल नेटवर्क्स"*) आणि *सिकंदराबाद कॅन्टोन्मेंट बोर्ड - विरुद्ध - बी. रामचंद्रय्या अँड सन्स* या प्रकरणांमध्ये, हे प्रकरण उघडपणे आणि प्रथमदर्शनी निःपक्षपाती आहे हे स्पष्ट झाल्यावर न्यायालय पक्षांना लवादाकडे पाठवू शकत नाही या सामान्य

तत्त्वाला अपवाद म्हणून लवाद नाकारण्यात आले कारण पक्षांचे दावे स्पष्टपणे मुदतबाह्य होते.

एक आव्हानात्मक कृती

२५. अधिनियमाच्या कलम ११(६) अंतर्गत न्यायालयांची पूर्व-संदर्भित अधिकारिता अतिशय संकुचित आहे आणि त्यात दोन चौकशी समाविष्ट आहेत, या कायद्याच्या स्थितीला वरील संदर्भ पूर्वनिश्चित करतात. प्राथमिक चौकशी ही लवाद कराराचे अस्तित्व आणि वैधता याबद्दल आहे, ज्यामध्ये कराराच्या पक्षांची चौकशी आणि अर्जदाराच्या उक्त कराराची गोपनीयता देखील समाविष्ट आहे. या अशा बाबी आहेत ज्यासाठी संदर्भ न्यायालयाकडून सखोल तपासणी आवश्यक आहे. संदर्भ टप्प्यावरच उद्भवू शकणारी दुय्यम चौकशी ही वादाच्या गैर लवाद करण्याच्या संदर्भात आहे.

२६. एक सामान्य नियम आणि तत्त्व म्हणून, लवाद न्यायाधिकरण हे गैर-लवादाचे सर्व प्रश्न निश्चित करण्यासाठी आणि त्यावर निर्णय घेण्यासाठी प्राधान्य दिलेले पहिले प्राधिकरण आहे. नियमाचा अपवाद म्हणून आणि क्वचितच आव्हान म्हणून, संदर्भ न्यायालय असे दावे नाकारू शकते जे उघडपणे आणि वरवर पाहता मध्यस्थी करण्यायोग्य नाहीत. विद्या द्रोलियामध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांच्या आधारे ही भूमिका स्पष्ट करताना, या न्यायालयाने नॉर्टेल नेटवर्क्समधील त्यानंतरच्या निर्णयात असे म्हटले : (नॉर्टेल नेटवर्क्स प्रकरण, एससीसी पृष्ठ ७६४, परिच्छेद ४५)

> *"४५. ४५.१ ... न्यायालयीन मंच म्हणून कलम ११ अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना, न्यायालय प्रथमदर्शनी चाचणीचा वापर करू शकते आणि प्रथमदर्शनी गुणहीन, क्षुल्लक आणि अप्रामाणिक दाव्यांची छाननी करू शकते. न्यायालयांचे मर्यादित अधिकारक्षेत्र संदर्भ टप्प्यावर जलद आणि कार्यक्षम निकाल सुनिश्चित करेल. संदर्भ टप्प्यावर, न्यायालय केवळ तेव्हाच हस्तक्षेप करू शकते जेव्हा हे स्पष्ट होते की दावे वरवर पाहता मुदतीबाहेर आणि मृत आहेत, किंवा कोणताही विवाद अस्तित्वात नाही."*

२७. दाव्याच्या गैर-लवादाची तपासणी करण्यासाठी छाननीचे मानक केवळ *प्रथमदर्शनी* आहे. रेफरल न्यायालयांनी विवादित तथ्यांचा संपूर्ण आढावा घेऊ नये; ते केवळ प्राथमिक पहिल्या पुनर्विलोकनापुरते मर्यादित असले पाहिजेत आणि तथ्ये स्वतःच बोलू द्यावीत.

यामुळे न्यायालयांनी लवादावरील दावा *प्रामाणिक* आहे की नाही हे तपासणे देखील आवश्यक आहे. वस्तुस्थितीची *प्रथमदर्शनी* छाननी केल्याने असा स्पष्ट निष्कर्ष निघाला पाहिजे की *दावा गैर-लवाद करण्यायोग्य* आहे *याविषयी संशयाची जागाही* नाही. दुसरीकडे, जरी थोडीशी शंका असली तरी, विवाद लवादाकडे पाठवण्याचा नियम आहे.

२८. आव्हानात्मक कृतीद्वारे मर्यादित छाननी आवश्यक आणि सक्तीची आहे. जेव्हा प्रकरण स्पष्टतः मध्यस्थीसाठी सक्तीचे नसते तेव्हा पक्षांना मध्यस्थी करण्यास भाग पाडण्यापासून संरक्षण देणे हे संदर्भ न्यायालयाच्या कर्तव्याशी गुंफलेले आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी संसाधनांचा अपव्यय रोखण्यासाठी संदर्भ नाकारण्यासाठी न्यायालयांनी केलेला कायदेशीर हस्तक्षेप असे याला म्हटले गेले आहे. पुढे, *विद्या द्रोलिया* मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, जर मर्यादित दिक्षाक्षेत्रातील या कर्तव्याचा वापर केला गेला नाही आणि न्यायालय हस्तक्षेप करण्यास खूप नाखूष झाले तर ते लवाद आणि न्यायालय या दोघांची परिणामकारकता कमी करू शकते. त्यामुळे, हे न्यायालय किंवा प्रकरणानुसार उच्च न्यायालय, कायद्याच्या कलम ११(६) अंतर्गत अधिकारितेचा वापर करताना, *डीएलएफ होम डेव्हलपर्स लिमिटेड - विरुद्ध - राजापुरा होम्स (पी) लिमिटेड* मध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे, केवळ निवडलेल्या लवादाच्या दारात अर्जदाराने उपस्थित केलेला कथित वाद मांडण्यासाठी यांत्रिकरित्या कार्य करणे अपेक्षित नाही."

ई) **इंटरप्ले** (उपरोल्लेखित) मधील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या ७ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या न्यायनिर्णयाचे परिच्छेद क्रमांक १५० ते १६९, २१९, २२० आणि २२२ सुसंगत आहेत आणि ते खाली नमूद केले आहेत :

"१५०. लवाद अधिनियमाचे कलम ११ लवादांच्या नियुक्तीशी संबंधित आहे. लवाद किंवा लवादांच्या नियुक्तीच्या प्रक्रियेवर सहमत होण्यासाठी पक्षांच्या स्वायत्ततेला ते मान्यता देते. जेव्हा नियुक्ती प्रक्रियेचे पालन करण्यात पक्षांमध्ये अडथळा किंवा अपयश येते तेव्हाच कलम ११ मध्ये न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाची आवश्यकता असते. या प्रक्रियेत, कलम ११ हे पक्ष मध्यस्थ किंवा लवाद नियुक्त करण्यात अयशस्वी ठरतात अशा परिस्थितीत लवादाद्वारे त्यांचे वाद मिटवण्याच्या पक्षांच्या परस्पर हेतूला प्रभाव पाडण्यासाठी आहे. तीन लवादांबरोबरच्या लवादामध्ये, प्रत्येक पक्षाने प्रत्येकी एक लवाद नियुक्त करणे आवश्यक आहे आणि त्यानंतर दोन लवाद तिसऱ्या लवादाची

नियुक्ती करतील. कलम ११(६), पक्षकारांनी मान्य केलेल्या लवाद प्रक्रियेचे पालन करण्यात अयशस्वी झाल्यास, सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाला , यथास्थिती, अधिकार प्रदान करते. कलम ११(६) मध्ये नियुक्ती प्रक्रियेतील तीन संभाव्य दोष समाविष्ट आहेत , म्हणजे : प्रथम, पक्ष मान्य केलेल्या प्रक्रियेनुसार आवश्यकतेनुसार कार्य करण्यात अयशस्वी ठरतो; दुसरे, पक्ष किंवा नियुक्त केलेले दोन लवाद त्या प्रक्रियेअंतर्गत त्यांच्याकडून अपेक्षित असलेल्या करारावर पोहोचण्यात अयशस्वी ठरतात; किंवा तिसरे, संस्थेसह एखादी व्यक्ती, त्यांना सोपवलेले किंवा मान्य केलेल्या प्रक्रियेअंतर्गत कोणतेही कार्य करण्यात अयशस्वी ठरते.

१५१. कलम ११(६) चा या न्यायालयासमोर, विशेषतः मुख्य न्यायाधीश किंवा लवादाच्या नियुक्तीतील त्याच्या नियुक्त व्यक्तीच्या कार्याच्या स्वरूपाच्या संदर्भात, दीर्घ आणि चढता इतिहास आहे. *एसबीपी अँड कंपनी - विरुद्ध - पटेल इंजि. लिमिटेड* मध्ये या न्यायालयाच्या सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की कलम ११(६) अंतर्गत भारताच्या मुख्य न्यायाधीशांनी किंवा उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांनी वापरलेला अधिकार हा न्यायिक अधिकार आहे. या प्रक्रियेत, या न्यायालयाने कलम ११(६) अंतर्गत संदर्भ न्यायालयाच्या अधिकारांच्या आणि अधिकाराच्या व्याप्तीचे विश्लेषण केले. शिवाय, या न्यायालयाने नमूद केले की कलम ८ आणि ११ हे पूरक स्वरूपाचे आहेत. परिणामी, जर कलम ८ अंतर्गत काम करणाऱ्या न्यायिक प्राधिकरणाला पक्षांना लवादाकडे पाठवण्यापूर्वी अधिकारक्षेत्राचा मुद्दा अनिवार्यपणे ठरवायचा असेल, तर कलम ११ अंतर्गत संदर्भासाठी छाननीचे समान मानक देखील लागू असल्याचे मानले गेले. शेवटी, असे म्हटले गेले की कलम ११(६) अंतर्गत संदर्भ टप्प्यावर मुख्य न्यायाधीश किंवा त्यांच्या नियुक्त व्यक्तीला सर्व प्राथमिक मुद्दे निश्चित करण्याचा अधिकार आहे : (एससीसी पृष्ठ ६६३-६६४, परिच्छेद ७४)

> "४७. ...... (*iv*) मुख्य न्यायाधीश किंवा नियुक्त न्यायाधीशांना या न्यायनिर्णयाच्या आधीच्या भागात दर्शविल्याप्रमाणे प्राथमिक पैलू ठरवण्याचा अधिकार असेल. विनंती, वैध लवाद कराराचे अस्तित्व, जिवंत दाव्याचे अस्तित्व किंवा अन्यथा, त्याच्या अधिकाराच्या वापरासाठी अटींचे अस्तित्व आणि लवाद किंवा लवादांच्या पात्रतेवर विचार करण्यासाठी हे त्याचे स्वतःचे अधिकारक्षेत्र असेल. गरज भासल्यास मुख्य न्यायाधीश किंवा नियुक्त न्यायाधीशांना कायद्याच्या कलम ११(८) नुसार पात्र असलेल्या लवादाची नेमणूक करण्याच्या

बाबतीत संस्थेचे मत जाणून घेण्याचा अधिकार असेल, परंतु लवादाची नियुक्ती करण्याचा आदेश केवळ मुख्य न्यायाधीश किंवा नियुक्त न्यायाधीशाचा असू शकतो."

१५२. *नॅशनल इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड - विरुद्ध - बोघारा पॉलीफॅब* (*प्रा*) *लिमिटेड* या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने संदर्भ टप्प्यातील न्यायालयीन हस्तक्षेपाच्या प्रमाणाची छाननी केली. या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की जेव्हा लवाद कायद्याच्या कलम ११ अंतर्गत न्यायालयाचा हस्तक्षेप मागितला जाईल, तेव्हा संदर्भ न्यायालयासमोर खालील श्रेणीचे मुद्दे उद्भवतील :

१५२.१. ज्या मुद्यांवर मुख्य न्यायाधीश किंवा त्यांचे नियुक्त सदस्य निर्णय घेण्यास बांधील असतात. हे मुद्दे पहिले होते, अर्ज करणाऱ्या पक्षाने योग्य उच्च न्यायालयात धाव घेतली आहे की नाही; आणि दुसरे, वैध लवाद करार आहे की नाही आणि कायद्याच्या कलम ११ अंतर्गत अर्ज केलेला पक्ष अशा कराराचा पक्ष आहे की नाही;

१५२.२. ज्या मुद्यांचा निर्णय मुख्य न्यायाधीश किंवा त्यांचे नियुक्त न्यायाधीश घेऊ शकतात किंवा ते लवादाच्या निर्णयावर सोडू शकतात. हे मुद्दे असे होते : प्रथम, दावा मृत (दीर्घकाळ अवरुद्ध) दावा आहे की जिवंत दावा; आणि दुसरे, पक्षांनी त्यांचे परस्पर अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांचे समाधान अभिलेखनवून किंवा आक्षेप न घेता अंतिम भरणा प्राप्त करून करार/व्यवहार पूर्ण केला आहे की नाही; आणि

१५२.३. जे मुद्दे मुख्य न्यायाधीश किंवा त्यांच्या नियुक्त न्यायाधीशांनी केवळ लवादाकडे सोडले पाहिजेत. हे मुद्दे असे होते : प्रथम, केलेला दावा लवादाच्या कलमांतर्गत येतो की नाही (उदाहरणार्थ, विभागीय प्राधिकरणाच्या अंतिम निर्णयासाठी राखून ठेवलेले आणि लवादातून वगळलेले किंवा अपवादात्मक प्रकरण); आणि दुसरे, गुणवत्तेचा किंवा लवादामध्ये सामील असलेला कोणताही दावा.

१५३. *पटेल इंजि. आणि बोघारा पॉलीफॅब* प्रकरणातील या न्यायालयाच्या निर्णयांमुळे लवादपूर्व टप्प्यावर अधिक न्यायिक हस्तक्षेप करण्यास परवानगी मिळाली. परिणामी, संदर्भ न्यायालयांना प्राथमिक समस्यांशी संक्षिप्तपणे वागण्याऐवजी छोट्या दाव्यांचे आयोजन करण्यास प्रोत्साहित केले गेले. भारतीय विधी आयोगानेही याची नोंद घेतली, ज्याने असे निरीक्षण नोंदवले की लवाद प्रक्रियेतील न्यायिक हस्तक्षेप ही भारतात एक

व्यापक समस्या आहे ज्यामुळे लवाद प्रक्रियेत लक्षणीय विलंब होतो. लवाद कायद्याच्या अंमलबजावणीला भेडसावणाऱ्या समस्यांपैकी एक म्हणजे कलम ११ चे अर्ज न्यायालयांनी वर्षानुवर्षे प्रलंबित ठेवले होते, हे विधी आयोगाने मान्य केले. या स्थितिवर उपाय म्हणून, विधी आयोगाने 'मुख्य न्यायाधीश' यांच्याकडे नियुक्तीच्या अधिकाराची तत्कालीन विद्यमान योजना 'उच्च न्यायालय' आणि 'सर्वोच्च न्यायालय' मध्ये बदलण्याचा प्रस्ताव मांडला. लवादांच्या नियुक्तीचा अधिकार हा न्यायालयीन कायदा मानला जाऊ नये, असेही त्यांनी स्पष्ट केले.

१५४. विशेष म्हणजे, विधी आयोगाने असे निरीक्षण नोंदवले की लवादपूर्व टप्प्यावर म्हणजेच लवाद न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेपूर्वी न्यायिक हस्तक्षेप कमी करण्याची गरज होती. त्यानुसार, लवाद कायद्याच्या कलम ८ आणि ११ अंतर्गत संदर्भ टप्प्यावर न्यायिक हस्तक्षेपाची व्याप्ती "न्यायालय/न्यायिक प्राधिकरणाला लवाद करार अस्तित्वात नाही किंवा रद्दबातल आहे असे आढळते अशा परिस्थितीपर्यंत मर्यादित ठेवण्याचा प्रस्ताव त्यांनी मांडला. विधी आयोगाने कलम ११ अंतर्गत उपकलम (६-ए) समाविष्ट करण्याची सूचना केली जी पुढीलप्रमाणे असेल : "उच्च न्यायालय किंवा उपकलम (४) किंवा उपकलम (५) किंवा उपकलम (६) अन्वये त्याने नियुक्त केलेल्या व्यक्तीची किंवा संस्थेची कोणतीही नियुक्ती, उच्च न्यायालयाला लवाद अस्तित्वात नाही किंवा तो रद्दबातल आहे असे आढळल्यासच केली जाणार नाही." विधी आयोगाच्या शिफारशींच्या प्रकाशात, संसदेने कलम ११(६-ए) समाविष्ट करण्यासाठी लवाद आणि सामंजस्य (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१५ ("२०१५ दुरुस्ती अधिनियम") मंजूर केला.

१५५. २०१५ च्या दुरुस्ती कायद्याच्या उद्दिष्टांच्या आणि कारणांच्या विधानात असे म्हटले आहे की, सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय उपकलम (४) ते (६) अंतर्गत अर्जावर विचार करताना लवाद कराराच्या तपासणीपुरते मर्यादित राहील, अशी तरतूद करण्यासाठी कलम ११ मध्ये उपकलम (६-ए) समाविष्ट करण्यात आला आहे. २०१५ चा दुरुस्ती कायदा लागू झाल्यानंतर, कलम ११ अंतर्गत संदर्भ टप्प्यावर प्राथमिक तपासणीचे स्वरूप लवाद कराराच्या अस्तित्वापुरते मर्यादित होते. यात एक अबाधित कलम देखील समाविष्ट आहे ज्यामध्ये "कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश" समाविष्ट आहे. अबाधित कलमाच्या आधारे, कलम ११(६-ए) ने कायद्याची एक नवीन स्थिती निश्चित केली आहे, जी *पटेल इंजि. आणि बोघारा पॉलीफॅब* या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या मागील निर्णयांद्वारे दिलेल्या स्थितीचा

आधार काढून घेते. हे देखील लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की विधी आयोगाने सुचविल्याप्रमाणे संसदेने "किंवा शून्यवत आणि रद्दबातल आहे" ही अभिव्यक्ती समाविष्ट केलेली नाही. हे सूचित करते की लवादपूर्व टप्प्यातील न्यायालयांच्या अधिकारक्षेत्राला शक्य तितक्या किमान पातळीपर्यंत मर्यादित ठेवण्याचा संसदेचा हेतू होता.

१५६. २०१५ च्या दुरुस्ती कायद्याचा प्रभाव आणि परिणाम हे या न्यायालयाने नंतर स्पष्ट केले. *ड्यूरो फेलगुएरा, एस. ए. - विरुद्ध - गंगावरम पोर्ट लिमिटेड*, कुरियन जोसेफ, न्यायमूर्ति यांनी नमूद केले की कलम ११(६-ए) समाविष्ट करण्याचा विधिमंडळाचा हेतू - लवाद कराराचे अस्तित्व, रेफरल न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राची व्याप्ती केवळ एका पैलूपर्यंत मर्यादित ठेवण्याचा होता. लवाद कराराचे अस्तित्व निश्चित करण्यासाठी, न्यायालयाला केवळ अंतर्निहित करारामध्ये करारातील पक्षांमध्ये उद्भवलेल्या विवादांशी संबंधित लवादाची तरतूद करणारा कलम आहे की नाही हे तपासण्याची आवश्यकता आहे. या न्यायालयाने पुढे असे म्हटले की कलम ११(६-ए) मध्ये किमान न्यायिक हस्तक्षेपाचे तत्त्व समाविष्ट आहे : (एससीसी पृष्ठ ७६५, परिच्छेद ५९)"

> "५९. *एसबीपी अँड कंपनी* [*एसबीपी अँड कंपनी - विरुद्ध - पटेल इंजि. लिमिटेड,* (२००५) ८ एससीसी ६१८] आणि *बोघरा पॉलीफॅब* मधील निर्णयांच्या दृष्टीने १९९६ च्या अधिनियमाच्या कलम ११(६) अंतर्गत सत्तेची व्याप्ती लक्षणीयरीत्या विस्तृत होती. २०१५ मध्ये करण्यात आलेल्या दुरुस्तीपर्यंत ही स्थिती कायम राहिली. दुरुस्तीनंतर, न्यायालयांना फक्त हे पाहण्याची गरज आहे की लवादाचा करार अस्तित्वात आहे की नाही-काही जास्त नाही, काही कमी नाही. लवादाच्या नियुक्तीच्या टप्प्यावर न्यायालयाचा हस्तक्षेप कमी करणे हे विधिमंडळाचे धोरण आणि उद्देश आहे आणि कलम ११(६-ए) मध्ये समाविष्ट केलेल्या या हेतूचा आदर केला पाहिजे."

१५७. २०१७ मध्ये, भारतातील लवाद यंत्रणेच्या संस्थात्मककरणाचा आढावा घेणाऱ्या उच्चस्तरीय समितीने एक अहवाल सादर केला ज्यामध्ये नमूद केले होते की २०१५ च्या दुरुस्तीने कलम ११ च्या अर्जांचा जलद निपटारा करण्यास मदत केली, परंतु लवाद कार्यवाहीतील न्यायिक हस्तक्षेप मर्यादित करण्यात ते अपयशी ठरले. त्यानुसार, उच्च-स्तरीय समितीने आंतरराष्ट्रीय वाणिज्यिक लवादांच्या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने किंवा इतर सर्व लवादांच्या बाबतीत उच्च न्यायालयाने नियुक्त केलेल्या लवाद संस्थांद्वारे

केवळ लवादांची नियुक्ती करण्याची तरतूद करण्यासाठी कलम ११ मध्ये दुरुस्ती करण्याची शिफारस केली. उच्च-स्तरीय समितीचा अहवाल लक्षात घेता, संसदेने लवादांची नियुक्ती लवाद संस्थांवर सोडण्यासाठी कलम ११(६-ए) वगळून लवाद आणि सामंजस्य (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१९ ("२०१९ दुरुस्ती कायदा") लागू केला. २०१९ च्या दुरुस्ती अधिनियमाच्या कलम १(२) मध्ये अशी तरतूद आहे की केंद्र सरकारने अधिकृत राजपत्रात अधिसूचित केलेल्या तारखेला सुधारित तरतुदी लागू होतील. मात्र, कलम ११(६-ए) वगळून कलम ११ मध्ये सुधारणा करणाऱ्या २०१९ च्या दुरुस्ती कायद्याच्या कलम ३ ला अद्याप अधिसूचित केले गेले नाही. तोपर्यंत कलम ११(६-ए) कार्यरत राहील.

१५८. *मायावती ट्रेडिंग (पी) लिमिटेड - विरुद्ध - प्रद्युत देब बर्मन* या प्रकरणात, या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने *डुरो फेलगुएरा* [*डुरो फेलगुएरा, एस. ए. - विरुद्ध - गंगावरम पोर्ट लिमिटेड*, (२०१७) ९ एससीसी ७२९ : (२०१७) ४ एससीसी (सीआयव्ही) ७६४] मधील तर्काला पुष्टी दिली आणि असे निरीक्षण नोंदवले की कलम ११(६-ए) अंतर्गत तपासणी "लवाद कराराच्या अस्तित्वाच्या तपासणीपुरती मर्यादित आहे आणि संकुचित अर्थाने समजून घेतली पाहिजे". शिवाय, पटेल इंजि. आणि बोघारा पॉलीफॅब या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या निर्णयांद्वारे नमूद केल्याप्रमाणे, २०१५ च्या दुरुस्ती कायद्यापूर्वीची कायद्याची स्थिती कायदेशीररीत्या रद्द करण्यात आली आहे, असे त्यात म्हटले आहे. अशाप्रकारे, या न्यायालयाने लवादपूर्व टप्प्यावर न्यायालयांची भूमिका कमीत कमी करण्यासाठी विधीमंडळाच्या हेतूला परिणाम दिला.

१५९. त्यानंतर, *विद्या द्रोलिया* प्रकरणात, या न्यायालयाच्या आणखी तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने मायवती ट्रेडिंगमधील निर्णयाला दुजोरा दिला की पटेल इंजि. ला कायदेशीररीत्या फेटाळण्यात आले आहे. विद्या द्रोलियामध्ये, या न्यायालयासमोरचा एक मुद्दा हा होता की संदर्भ टप्प्यातील न्यायालय किंवा लवाद कार्यवाहीतील लवाद न्यायाधिकरण लवादाच्या गैर-लवादाच्या प्रश्नाचा निर्णय घेईल की नाही. लवादाच्या कराराला करार म्हणून पात्र ठरण्यासाठी लवाद अधिनियमाच्या कलम ७ अंतर्गत निर्धारित केलेल्या आवश्यकतांची पूर्तता करण्याव्यतिरिक्त, लवादाच्या कराराने करार कायद्याचा आदेश पूर्ण केला पाहिजे, असे मत नोंदवून या न्यायालयाने आपले विश्लेषण सुरू केले.

१६०. निर्णयाच्या दरम्यान, *विद्या द्रोलिया* प्रकरणात या न्यायालयासमोरील प्रश्नांपैकी एक म्हणजे कलम ११ मध्ये आढळणाऱ्या 'अस्तित्व' शब्दाचा अर्थ लावणे. असे मानले

गेले की अस्तित्व आणि वैधता एकमेकांशी जोडलेले आहेत. पुढे, असे नोंदवण्यात आले की जर लवाद करार बेकायदेशीर असेल किंवा अनिवार्य कायदेशीर आवश्यकता पूर्ण करत नसेल तर तो अस्तित्वात नाही. म्हणून, या न्यायालयाने कलम ८ मधील वैध लवाद कराराचा आदेश कलम ११ च्या आदेशात, म्हणजे "लवाद कराराचे अस्तित्व" मध्ये वाचला.

१६१. सुरुवातीला *विद्या द्रोलिया* मध्ये नमूद केले की, "कलम ११ मध्ये २०१९ चा अधिनियम ३३ नुसार आणखी एक दुरुस्ती करण्यात आली आहे, जी ९-८-२०१९ पासून लागू झाली आहे." उक्त खंड वगळण्याचा उद्देश पुढील अटींमध्ये स्पष्ट करण्यात आला : (एससीसी पृष्ठ ११५, परिच्छेद १४५)

"१४५. २०१९ च्या ३३ व्या कायद्याद्वारे पर्यायन सिद्धांत (६-ए) वगळणे हा विशिष्ट उद्देश आणि हेतू होता आणि २०१९ च्या ३३ व्या कायद्याद्वारे लवाद अधिनियमाच्या कलम ११ च्या पर्यायन सिद्धांत (१२), (१३) आणि (१४) च्या बदलीद्वारे संबंधित आहे, ज्यामध्ये पर्यायन सिद्धांत (३-ए) द्वारे असे नमूद केले आहे की उच्च न्यायालय आणि या न्यायालयाला कलम ४३-I, अंतर्गत परिषदेने अशा प्रकारे श्रेणीबद्ध केलेल्या लवाद संस्था नियुक्त करण्याचा अधिकार असेल, परंतु श्रेणीबद्ध लवाद संस्था उपलब्ध नसेल तर संबंधित उच्च न्यायालय लवादाचे एक पॅनेल राखेल. कार्य पार पाडणारे आणि त्यानंतर उच्च न्यायालय लवाद न्यायाधिकरणाच्या संदर्भासाठी लवाद संस्थेचे कर्तव्य पार पाडेल. त्यामुळे कलम ११ चे उपकलम (६-ए) वगळल्यानंतर *पटेल इंजि.* [*एसबीपी अँड कंपनी - विरुद्ध - पटेल इंजि. लिमिटेड*, (२००५) ८ एससीसी ६१८] मधील गुणोत्तर लागू होईल हे स्वीकारणे चुकीचे ठरेल."

१६२. *विद्या द्रोलिया* या गृहीतकावर पुढे जाते की कलम ११(६-ए) हे २०१९ च्या दुरुस्ती कायद्याने कायद्याच्या पुस्तकातून प्रभावीपणे वगळण्यात आले होते. हे न्यायालयाने घेतलेल्या निष्कर्षात देखील प्रतिबिंबित होते, जे खालील उतारा वरून स्पष्ट होते : (एससीसी पृष्ठ १२१, परिच्छेद १५४)

"१५४. ....१५४.१. लवाद कायद्याच्या कलम ८ किंवा ११ अंतर्गत अर्जावर निर्णय घेताना न्यायालयाद्वारे न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या व्याप्तीवरील *पटेल इंजि.* मधील निर्णयाचे प्रमाण, २०१६ च्या कायदा ३ द्वारे केलेल्या सुधारणांनंतर (२३-१०-२०१५

पासून पूर्वलक्षी प्रभावाने) आणि *२०१९ च्या कायदा ३३ द्वारे केलेल्या सुधारणांनंतरही* (*९-८-२०१९ पासून प्रभावी*) *यापुढे लागू होणार नाही.*

(भर देण्यात आला)

१६३. आमचे असे मत आहे की *विद्या ड्रोलिया* प्रकरणातील न्यायालयाचा वरील आधार चुकीचा आहे कारण कलम ११(६-ए) वगळण्याची अधिसूचना जारी केलेली नाही आणि त्यामुळे उक्त तरतूद पूर्णपणे लागू आहे. कलम ११(६-ए) अजूनही अंमलात असल्याने, केंद्र सरकारची अधिसूचना प्रलंबित असल्याने, विधिमंडळाच्या हेतूला खरा परिणाम देणे बंधनकारक आहे.

१६४. २०१५ च्या दुरुस्ती कायद्याने कलम ८ आणि कलम ११ अंतर्गत न्यायिक पुनर्विलोकनासाठी वेगवेगळे मापदंड निश्चित केले आहेत. जेथे कलम ८ मध्ये निर्देश न्यायालयाला *वैध* लवाद कराराच्या *प्रथमदर्शनी* अस्तित्वाची तपासणी करणे आवश्यक आहे, तेथे कलम ११ लवाद कराराच्या अस्तित्वाच्या तपासणीसाठी कोर्टाचे अधिकारक्षेत्र मर्यादित करते. जरी कलम ८ आणि ११ यामागील उद्देश आणि हेतू पक्षांना त्यांच्या कंत्राटी समजुतीचे पालन करण्यास भाग पाडणे हा असला, तरी उक्त तरतुदींनुसार संदर्भ न्यायालयांच्या अधिकाराची व्याप्ती भिन्न असण्याचा हेतू आहे. लवाद अधिनियमाचे कलम ३७, कलम ८ अंतर्गत पक्षांना लवादाकडे पाठवण्यास नकार देणाऱ्या लवाद न्यायाधिकरणाच्या आदेशावरून अपील करण्यास परवानगी देते, परंतु कलम ११ मधून नाही, या वस्तुस्थितीवरूनही हेच स्पष्ट होते. अशाप्रकारे, २०१५ सुधारणा कायद्याने *पटेल इंजिनीअर* च्या आदेशाला कायदेशीररित्या रद्द केले आहे जेथे असे मानले गेले होते की कलम ८ आणि कलम ११ हे पूरक स्वरूपाचे आहेत. त्यानुसार, दोन्ही तरतुदी समान मानक ठरवणाऱ्या म्हणून वाचल्या जाऊ शकत नाहीत.

१६५. विधीमंडळाने कलम ११(६-ए) अंतर्गत संदर्भाची व्याप्ती लवाद कराराच्या अस्तित्वाच्या परीक्षणापुरती मर्यादित केली. "परीक्षा" या शब्दाचा वापर स्वतःच सूचित करतो की सत्तेची व्याप्ती प्रथमदर्शनी निर्धारणापर्यंत मर्यादित आहे. लवाद अधिनियम ही एक स्वयं-समाविष्ट संहिता असल्याने, लवाद कराराच्या "अस्तित्वाची" आवश्यकता लवाद अधिनियमाच्या कलम ७ पासून लागू होते. *ड्यूरो फेल्गुरा* प्रकरणात, या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की रेफरल न्यायालयांना लवाद कराराचे अस्तित्व निर्धारित करण्यासाठी केवळ एका पैलूचा विचार करण्याची आवश्यकता आहे-अंतर्निहित

करारामध्ये लवाद करार आहे की नाही जो करारातील पक्षांमध्ये उद्भवलेल्या विवादांशी संबंधित लवादाची तरतूद करतो. त्यामुळे, कलम ११(६-ए) अंतर्गत तपासणीची व्याप्ती कलम ७ च्या आधारे लवाद कराराच्या अस्तित्वापुरती मर्यादित राहिली पाहिजे. त्याचप्रमाणे, कलम ७ लक्षात घेता लवाद कराराची वैधता, करार लेखी असणे आवश्यक असल्याप्रमाणे औपचारिक वैधतेच्या आवश्यकतेपुरती मर्यादित असली पाहिजे. हा अर्थ लावल्याने लवाद कराराचे मूळ अस्तित्व आणि वैधतेचा मुद्दा कलम १६ अंतर्गत लवाद न्यायाधिकरणाद्वारे ठरवला जाणे सोडून क्षमता-क्षमतेच्या सिद्धांताला खरा प्रभाव पडतो. त्यानुसार आम्ही लवाद अधिनियमाच्या कलम ८ आणि कलम ११ च्या संदर्भात *विद्या द्रोलिया* मध्ये नमूद केलेल्या कायद्याची स्थिती स्पष्ट करतो.

१६६. लवाद कराराचे अस्तित्व सिद्ध करण्याचे ओझे सामान्यतः अशा करारावर अवलंबून राहण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या पक्षावर असते. क्षमता-क्षमतेचा सिद्धांत स्वीकारणाऱ्या भारतासारख्या अधिकारक्षेत्रांमध्ये, मध्यस्थी कराराच्या अस्तित्वाचा केवळ प्रथमदर्शनी पुरावा संदर्भ न्यायालयासमोर सादर केला जाणे आवश्यक आहे. लवादाच्या कराराचे अस्तित्व किंवा वैधतेसंदर्भात पक्षांना पुरावे सादर करण्याची परवानगी देऊन लघु-दावा चालवण्यासाठी संदर्भ न्यायालय हे योग्य मंच नाही. पुराव्याच्या आधारे लवाद कराराचे अस्तित्व आणि वैधता निश्चित करणे हे लवाद न्यायाधिकरणावर सोडले पाहिजे . कायद्याच्या या स्थितीचा अंदाज कायद्याच्या साध्या भाषेवरूनही लावला जाऊ शकतो.

१६७. कलम ११(६-ए) मध्ये "लवाद कराराच्या अस्तित्वाची तपासणी" ही अभिव्यक्ती वापरली आहे. "परीक्षा" हा शब्द वापरण्याचा अर्थ असा आहे की लवाद कराराच्या अस्तित्वासाठी संदर्भ न्यायालयाने पक्षांमधील व्यवहारांची तपासणी किंवा छाननी करावी असा विधिमंडळाचा हेतू आहे. शिवाय, "परीक्षा" ही अभिव्यक्ती श्रमसाध्य किंवा विवादित चौकशीला सूचित करत नाही किंवा सूचित करत नाही. दुसरीकडे, कलम १६ मध्ये अशी तरतूद आहे की लवाद न्यायाधिकरण लवाद कराराचे अस्तित्व आणि वैधतेसह त्याच्या अधिकारक्षेत्रावर "निर्णय" देऊ शकते. "निर्णय" म्हणजे पक्षांकडून पुरावे स्वीकारल्यानंतर विवादांचा न्यायनिवाडा करणे. त्यामुळे, हे स्पष्ट आहे की संदर्भ न्यायालयाने केवळ लवाद करारांच्या अस्तित्वाची तपासणी करणे आवश्यक आहे, तर लवादाच्या कराराच्या अस्तित्वाशी आणि वैधतेशी संबंधित मुद्द्यांसह लवाद न्यायाधिकरणाने त्याच्या अधिकारक्षेत्रावर निर्णय द्यायला हवा. या न्यायालयाने *शिन-एत्सु केमिकल कंपनी लिमिटेड - विरुद्ध - अक्ष ऑप्टिफायबर लिमिटेड* या प्रकरणात अशाच प्रकारचा दृष्टिकोन स्वीकारला होता.

१६८. *शिन-एत्सु* [*शिन-एत्सु केमिकल कंपनी लिमिटेड - विरुद्ध - अक्ष ऑप्टिफायबर लिमिटेड*, (२००५) ७ एससीसी २३४] या प्रकरणात, जेव्हा लवादाचा करार "अमान्य, निष्क्रिय किंवा अंमलात आणण्यास असमर्थ" असण्याबाबतचा आक्षेप न्यायिक प्राधिकरणासमोर उपस्थित केला जातो, तेव्हा लवाद अधिनियमाच्या कलम ४५ द्वारे विचारात घेतलेल्या निर्णयाचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी या न्यायालयाला बोलावण्यात आले होते. बहुमतासाठी लिहिताना, बी. एन. श्रीकृष्णा, न्यायमूर्ति यांनी असे मत मांडले की कलम ४५ मध्ये न्यायिक प्राधिकरणाला अंतिम निर्णय देण्याची आवश्यकता नाही. न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की : (एससीसी पृष्ठ २६७, परिच्छेद ७४)

> "७४. कलम ४५ मध्ये न्यायालयाकडून अंतिम निर्णायक निष्कर्षाची आवश्यकता नाही या दृष्टिकोनाकडे वळण्याचे वेगळे फायदे आहेत. प्रथम, इंटरनॅशनल चेंबर ऑफ कॉमर्सच्या लवादाच्या नियमांनुसार (१-१-१९९८ पासून अंमलात असलेल्या), प्रस्तुत प्रकरणाप्रमाणे, लवाद न्यायाधिकरणाकडे नेहमीच त्याच्या स्वतःच्या अधिकारक्षेत्रावर निर्णय घेण्याचा अधिकार असतो. जरी न्यायालय हे मत घेत असेल की लवादाचा करार दूषित झालेला नाही किंवा तो पूर्णपणे प्रथमदर्शनी दृष्टिकोनावर आधारित, अवैध, निष्क्रिय किंवा अंमलात आणण्यायोग्य नाही, तरी लवादाला या प्रकरणाचा पूर्णपणे तपास करण्यापासून आणि त्यावर अंतिम निर्णय घेण्यापासून काहीही रोखू शकत नाही. जर लवादाला करार वैध वाटला तर कोणतीही अडचण नाही कारण लवाद पुढे जाईल आणि निर्णय दिला जाईल. मात्र, जर लवादाला करार अवैध, अकार्यक्षम किंवा अवैध वाटला, तर याचा अर्थ असा आहे की ज्या पक्षाला लवादासाठी पुढे जायचे होते त्याला लवादाकडे जाण्याची संधी देण्यात आली होती आणि लवादाने या प्रकरणाचा पूर्ण प्रयत्न केल्यानंतर लवादाला लवादासाठी वाव नसल्याचे आढळून आले आहे. लवादाचा निष्कर्ष हा अंमलबजावणीयोग्य निर्णय नसल्यामुळे, कायद्याच्या कलम ४८(१)(ए) अंतर्गत उपलब्ध असलेल्या न्यायालयीनलवादाचा अवलंब करण्याची गरज नाही."

१६९. जेव्हा संदर्भ न्यायालय प्रथमदर्शनी मत देते, तेव्हा लवाद न्यायाधिकरण किंवा लवादाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणारे न्यायालय अशा प्रथमदर्शनी दृष्टिकोनास बांधील राहणार नाही. जर लवाद कराराच्या अस्तित्वाबाबत प्रथमदर्शनी मत रेफरल न्यायालयाने घेतले असेल, तरीही ते लवाद न्यायाधिकरणाला या समस्येचे सखोल परीक्षण करण्याची परवानगी देते. अशा कायदेशीर दृष्टिकोनामुळे रेफरल न्यायालयाला प्रथमदर्शनी अस्तित्वात नसलेले लवाद करार रद्द करण्यात मदत होईल. हे लवाद कराराचे

अस्तित्व आणि वैधतेशी संबंधित मुद्द्यांवर निर्णय घेण्यासाठी लवाद न्यायाधिकरणांच्या अधिकारक्षेत्राच्या क्षमतेचे संरक्षण देखील करेल.

२१९. २०१५ च्या दुरुस्ती कायद्याची उद्दिष्टे आणि कारणे खालीलप्रमाणे आहेत :

> "**६. (*iii*)** लवादाच्या नियुक्तीसाठीचा अर्ज, यथास्थिती, उच्च न्यायालय किंवा सर्वोच्च न्यायालयाद्वारे, शक्य तितक्या लवकर निकाली काढला जाईल आणि साठ दिवसांच्या कालावधीत प्रकरण निकाली काढण्याचा प्रयत्न केला जावा.
>
> **(*iv*)** अशी तरतूद करणे की लवादाच्या नियुक्तीसाठीच्या कोणत्याही अर्जाचा विचार करताना, उच्च न्यायालय किंवा सर्वोच्च न्यायालय प्रथमदर्शनी लवाद कराराच्या अस्तित्वाची तपासणी करेल, इतर मुद्द्यांची नाही.

२२०. वरील उतारा सूचित करतो की लवादाच्या नियुक्तीच्या टप्प्यावर सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय "*इतर मुद्द्यांऐवजी* प्रथमदर्शनी लवाद कराराचे अस्तित्व तपासेल". हे इतर मुद्दे केवळ लवाद कराराच्या वैधतेशी संबंधित नाहीत, तर लवादाच्या कार्यवाहीत अनावश्यक न्यायिक हस्तक्षेपाचा परिणाम असलेल्या इतर कोणत्याही मुद्द्यांचाही समावेश करतात. त्यानुसार, "इतर मुद्द्यांमध्ये" कलम ८ किंवा कलम ११ च्या टप्प्यावर रेफरल न्यायालयाद्वारे छाप न लावलेल्या दस्तऐवजाची तपासणी आणि जप्ती देखील समाविष्ट आहे. मुद्रांक कायद्यांतर्गत छाप न लावलेल्या दस्तऐवजाची तपासणी, जप्ती आणि हाताळणीची प्रक्रिया ही कालबद्ध प्रक्रिया नाही आणि त्यामुळे लवादांची जलद आणि कालबद्ध नियुक्ती सुनिश्चित करण्यासाठी लवाद अधिनियमाच्या नमूद केलेल्या ध्येयाशी सुसंगत नाही. म्हणूनच, जरी भारतीय विधी आयोगाचा अहवाल किंवा २०१५ च्या दुरुस्ती कायद्याच्या उद्दिष्टांचे आणि कारणांचे विधान विशेषतः *एसएमएस टी* इस्टेट चा संदर्भ देत नसले तरी, वर नमूद केल्याप्रमाणे कायद्याच्या स्थितीत कोणताही फरक पडत नाही.

२२२. कलम १६ अंतर्गत लवाद न्यायाधिकरणाच्या अधिकाराची व्याप्ती विस्तृत आहे कारण ते लवाद कराराचे अस्तित्व आणि वैधतेशी संबंधित मुद्दे हाताळू शकते. *एन. एन. ग्लोबल* (२) मधील त्यांच्या असहमतीच्या मतात, न्यायमूर्ती रॉय यांनी योग्यरित्या असे निरीक्षण नोंदवले आहे की "कलम १६ विशेषतः अस्तित्व आणि वैधता या दोन्हींशी संबंधित आहे तर कलम ११ केवळ अस्तित्वाशी संबंधित आहे, त्यामुळे पहिल्याला

अधिक महत्त्व दिले पाहिजे.” लवाद प्रक्रियेतील न्यायालयांची पर्यवेक्षी भूमिका कमी करण्यासाठी लवाद कायद्याच्या नमूद केलेल्या उद्दिष्टाशी हे निरीक्षण सुसंगत आहे. २०१५ च्या दुरुस्ती कायद्यानंतर निर्देश न्यायालयांना केवळ प्रथमदर्शनी लवाद कराराचे अस्तित्व किंवा वैधता निश्चित करणे आवश्यक आहे. अशा प्रथमदर्शनी निश्चयाचा आधार हा आहे की लवाद न्यायाधिकरणाला नंतर लवाद कराराचे अस्तित्व आणि वैधतेच्या मुद्द्यावर निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य असेल. म्हणून, संदर्भ टप्प्यावर विभक्तता गृहितक लागू होते.

एफ) *एसबीआय जनरल इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड* (उपरोल्लेखित) मधील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाचे परिच्छेद क्रमांक ११० ते ११४, ११७, ११८, १२२ ते १२५ सुसंगत आहेत आणि ते खाली नमूद केले आहेत :

"**११०.** कलम ११(६-ए) अंतर्गत तपासणीची व्याप्ती कलम ७ च्या आधारे लवाद कराराच्या अस्तित्वापुरती मर्यादित आहे. लवाद कराराच्या वैधतेची तपासणी देखील औपचारिक वैधतेच्या आवश्यकतेपर्यंत मर्यादित आहे, जसे की करार लेखी असणे आवश्यक आहे.

१११. कलम १६ अंतर्गत 'नियम' या शब्दाच्या वापरापासून वेगळे म्हणून कलम ११(६-ए) अंतर्गत 'परीक्षण' या शब्दाचा वापर सूचित करतो की कलम ११(६-ए) अंतर्गत चौकशीची व्याप्ती लवाद कराराच्या अस्तित्वाच्या प्रथमदर्शनी छाननीपुरती मर्यादित आहे आणि त्यात विवादित किंवा कष्टाची चौकशी समाविष्ट नाही, जी लवाद न्यायाधिकरणावर कलम १६ अंतर्गत 'नियम' करण्यासाठी सोडली जाते. निर्देश न्यायालयाने घेतलेल्या लवाद कराराच्या अस्तित्वावरील *प्रथमदर्शनी* दृष्टिकोन लवाद न्यायाधिकरण किंवा लवादाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणाऱ्या न्यायालयाला बंधनकारक करत नाही.

११२. उपरोक्त दृष्टीकोन दुहेरी हेतू साध्य करतो - प्रथम, तो निर्देश न्यायालयाला अस्तित्वात नसलेले लवाद करार काढून टाकण्याची परवानगी देतो आणि दुसरे

म्हणजे, लवाद कराराच्या अस्तित्वाच्या मुद्द्यावर सखोलपणे निर्णय देण्यासाठी लवाद न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेच्या क्षमतेचे संरक्षण करतो.

११३. लवाद आणि सामंजस्य (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१५ च्या उद्दिष्टांच्या आणि कारणांच्या विधानाचा संदर्भ देताना, *'इन रीः इंटरप्ले'* (उपरोल्लेखित) मध्ये असे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे की लवादाच्या नियुक्तीच्या टप्प्यावर उच्च न्यायालय आणि सर्वोच्च न्यायालय प्रथमदर्शनी लवाद कराराच्या अस्तित्वाची तपासणी करतील, इतर कोणत्याही मुद्दयांची नाही. संबंधित निरीक्षणे खाली काढलेली आहेत :

> "२९९. वरील उतारा सूचित करतो की <u>लवादाच्या नियुक्तीच्या टप्प्यावर सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय "इतर मुद्द्यांऐवजी प्रथमदर्शनी लवाद कराराचे अस्तित्व तपासेल". हे इतर मुद्दे केवळ लवाद कराराच्या वैधतेशी संबंधित नाहीत, तर लवादाच्या कार्यवाहीत अनावश्यक न्यायिक हस्तक्षेपाचा परिणाम असलेल्या इतर कोणत्याही मुद्द्यांचाही समावेश करतात.</u> त्यानुसार, "इतर मुद्द्यांमध्ये" कलम ८ किंवा कलम ११ च्या टप्प्यावर निर्देश न्यायालयाद्वारे मुद्रांकित न केलेले साधन तपासणे आणि अवरोध करणे देखील समाविष्ट आहे. मुद्रांक अधिनियमांतर्गत मुद्रांक न लावलेल्या दस्तऐवजाची तपासणी, अवरोध आणि हाताळणीची प्रक्रिया ही कालबद्ध प्रक्रिया नाही आणि त्यामुळे लवादांची जलद आणि कालबद्ध नियुक्ती सुनिश्चित करण्यासाठी लवाद कायद्याच्या नमूद केलेल्या ध्येयाशी सुसंगत नाही. [......]"

(भर देण्यात आला)

११४. लवाद नियुक्तीच्या टप्प्यावरील चौकशीची व्याप्ती लवाद कराराच्या प्रथमदर्शनी अस्तित्वाच्या छाननीपुरती मर्यादित आहे आणि दुसरे काहीही नाही, हे या न्यायालयाने *'इन रीः इंटरप्ले'* (उपरोल्लेखित) मध्ये केलेल्या निरीक्षणांच्या दृष्टीने स्पष्ट आहे. या कारणास्तव, *विद्या द्रोलिया* (उपरोल्लेखित) मध्ये केलेली आणि *एनटीपीसी - विरुद्ध - एसपीएमएल* (उपरोल्लेखित) मध्ये स्वीकारलेली निरीक्षणे, की कलम ११ अंतर्गत 'सहमती आणि समाधान' हा मुद्दा हाताळतांना निर्देश न्यायालयाची अधिकारिता *सहज स्वरूपात* पाहता निःपक्षपाती आणि क्षुल्लक वाद काढून टाकण्यापर्यंत विस्तारते, हे *'इन रीः इंटरप्ले'* (उपरोल्लेखित) मधील त्यानंतरच्या निर्णयानंतरही लागू राहील, असे मानणे आम्हाला कठीण वाटते.

११७. लवादाकडे विवादांचा निर्देश देऊन आणि कलम ११ अंतर्गत अधिकारांचा वापर करून लवादाची नियुक्ती करून, निर्देश न्यायालय करार करणाऱ्या पक्षांच्या मूळ समजुतीला कायम ठेवते आणि परिणाम करते की विनिर्दिष्ट विवाद लवादाद्वारे सोडवले जातील. लवाद न्यायाधिकरणाच्या केवळ नियुक्तीचा अर्थ असा नाही की निर्देश न्यायालय 'सहमती आणि समाधान' चे पावित्र्य कमी करत आहे किंवा दावेदाराला त्याच्या कंत्राटी उपक्रमापासून मागे हटण्याची परवानगी देत आहे. याउलट, हे सुनिश्चित करते की लवादाच्या स्वायत्ततेचे तत्त्व कायम ठेवले जाईल आणि लवादाच्या कार्यवाहीत किमान न्यायिक हस्तक्षेपाच्या कायदेशीर हेतूला पूर्ण परिणाम दिला जाईल. एकदा लवाद न्यायाधिकरणाची स्थापना झाली की, प्रतिवादीसमोर 'सहमती आणि समाधान' हा मुद्दा उपस्थित करणे नेहमीच खुले असते आणि लवाद न्यायाधिकरणाने असा आक्षेप फेटाळल्यानंतरच दावेदाराने केलेल्या दाव्यांचा न्यायनिवाडा केला जाऊ शकतो.

११८. जरी न्यायालयीन हस्तक्षेपाची व्याप्ती कमी करण्याचा प्रयत्न केला जात असला, तरी 'आव्हानात्मक कृती' आणि 'सहज स्वरूपात गुणवत्तारहित' सारख्या चाचण्या, निर्देश कोर्टाने विवादित तथ्यांचे परीक्षण करणे आणि प्रथमदर्शनी पुराव्याचे आकलन करणे आवश्यक आहे (जरी चौकशीची व्याप्ती मर्यादित असली तरी) आणि अशा प्रकारे ते आधुनिक लवादाच्या तत्त्वांशी सुसंगत नाहीत जे लवादाची स्वायत्तता आणि न्यायालयीन हस्तक्षेप न करणे यांना सर्वोच्च स्तरावर ठेवतात.

१२२. एकदा पक्षांमध्ये लवादाचा करार झाला की, दिवाणी न्यायालयात जाण्याचा पर्याय त्यांच्यासाठी उपलब्ध होत नाही. अशा परिस्थितीत, जर पक्षकारांनी वाद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, तर त्यांना लवाद न्यायाधिकरणासमोर तसे करणे आवश्यक आहे. त्या बदल्यात, लवाद न्यायाधिकरणाची स्थापना केवळ पक्षांमध्ये मान्य झालेल्या प्रक्रियेनुसारच केली जाऊ शकते. मात्र, जर मान्य प्रक्रिया अयशस्वी झाली असेल, तर लवाद न्यायाधिकरणाची नियुक्ती करण्याचे कर्तव्य अधिनियम, १९९६ च्या कलम ११ अंतर्गत निर्देश न्यायालयावर येते. जर संदर्भ न्यायालय, या टप्प्यावर, या कलमांतर्गत प्रदान केलेल्या चौकशीच्या व्याप्तीच्या पलीकडे गेले आणि 'सहमती आणि समाधान' या मुद्द्याची तपासणी केली, तर पक्षांना ज्या अधिकाराचा वापर राष्ट्रीय न्यायालयांद्वारे नव्हे तर केवळ लवाद न्यायाधिकरणाद्वारे केला जाऊ इच्छित होता त्या अधिकाराचा गैरवापर होईल. अशी परिस्थिती लवादाच्या स्वायत्ततेला धक्का देईल आणि अधिनियम, १९९६ च्या योजनेत बसणार नाही.

१२३. लवादाची नियुक्ती करण्यासाठी किंवा नियुक्त करण्यास नकार देण्यासाठी कलम ११ अंतर्गत निर्देश न्यायालयाने दिलेल्या कोणत्याही आदेशाविरुद्ध अपील करण्याचा कोणताही अधिकार उपलब्ध नाही या वस्तुस्थितीच्या प्रकाशात निर्देश न्यायालयांना उपलब्ध असलेल्या अधिकाराचा अर्थ लावला पाहिजे. अशा प्रकारे, कलम ११ च्या सुरुवातीच्या टप्प्यावर लवाद न्यायाधिकरणाच्या कार्यक्षेत्रात प्रवेश करून, संदर्भ न्यायालये दावेदाराला अशा स्थितित सोडण्याची जोखीम देखील बाळगतात जिथे कलम ११ चा अर्ज फेटाळला गेल्यास त्याच्या दाव्यांच्या न्यायनिवाड्यासाठी संपर्क साधण्यासाठी त्याच्याकडे कोणताही मंच नाही.

१२४. कलम ११ मध्ये लवादाच्या नियुक्तीसाठीच्या अर्जाचा कालबद्ध आणि जलदगतीने निपटारा करण्याचाही विचार आहे. याचे एक कारण हे देखील आहे की कलम ८ च्या विपरीत, एकदा कलम ११ अंतर्गत अर्ज दाखल केल्यानंतर, निर्देश न्यायालयाद्वारे लवाद न्यायाधिकरणाची स्थापना होईपर्यंत लवाद सुरू होऊ शकत नाही. या न्यायालयाने विविध प्रसंगी, कलम ११ मधील प्रलंबित अर्जांचा जलदगतीने निपटारा करण्यासाठी उच्च न्यायालयांना निर्देश दिले आहेत. कलम ११ शी संबंधित प्रकरणांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वादकथन दाखल करण्यापासून परावृत्त करण्याचे निर्देशही त्यांनी याचिकाकर्त्या पक्षांना दिले आहेत. अशा प्रकारे, निर्देश न्यायालये जर 'सहमती आणि समाधान' आणि यासारख्या मुद्द्यांच्या तपशिलात गेली, तर युक्तिवादांची समीकरणे आणि सुलभीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करणे कठीण होईल.

२७. या न्यायनिर्णयाच्या अवलोकनावरून असे दिसून येते की, ***इंटरप्ले*** (उपरोल्लेखित) मधील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाच्या आधी, अधिनियमाच्या कलम ११ अंतर्गत कार्यवाहीमध्ये न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाची व्याप्ती थोडी व्यापक होती. मात्र, ***इंटरप्ले*** (उपरोल्लेखित) मधील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाने त्याची व्याप्ती कमी केली आहे. ***इंटरप्ले*** (उपरोल्लेखित) मध्ये, सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की कलम ११(६-ए) अंतर्गत तपासणीची व्याप्ती कायद्याच्या कलम ७ च्या आधारे लवाद कराराच्या

अस्तित्वापुरती मर्यादित असावी. त्याचप्रमाणे, कायद्याच्या कलम ७ च्या दृष्टीने लवाद कराराची वैधता, करार लेखी असणे आवश्यक असल्याप्रमाणे औपचारिक वैधतेच्या आवश्यकतेपुरती मर्यादित असली पाहिजे. अधिनियमाच्या कलम १६ अंतर्गत लवादाच्या कराराचे मूळ अस्तित्व आणि वैधतेचा मुद्दा लवाद न्यायाधिकरणाद्वारे ठरवला जाणे सोडून, हा अर्थ लावल्याने क्षमता-क्षमतेच्या सिद्धांताला खरा प्रभाव पडतो, असे सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने **इंटरप्ले** (उपरोल्लेखित) मध्ये त्यानुसार कायद्याच्या कलम ८ आणि कलम ११ च्या संदर्भात ***विद्या द्रोलिया आणि इतर*** (उपरोल्लेखित) मध्ये नमूद केलेल्या कायद्याची स्थिती उपरोक्त अटींमध्ये स्पष्ट केली. पुढे, **इंटरप्ले** (उपरोल्लेखित) मध्ये, सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, भारतासारख्या अधिकारक्षेत्रात, जे क्षमता-क्षमतेचा सिद्धांत स्वीकारतात, लवाद कराराच्या अस्तित्वाचा केवळ प्रथमदर्शनी पुरावा निर्देश न्यायालयासमोर सादर केला जाणे आवश्यक आहे. लवाद कराराच्या अस्तित्वाच्या किंवा वैधतेच्या संदर्भात पक्षांना पुरावे सादर करण्याची परवानगी देऊन लघु दावा चालवण्यासाठी निर्देश न्यायालय हे योग्य मंच नाही, असे सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले. पुराव्याच्या आधारे लवाद कराराचे अस्तित्व आणि वैधता निश्चित करणे हे लवाद न्यायाधिकरणावर सोडले पाहिजे.

२८. पुढे, **इंटरप्ले** (उपरोल्लेखित) मध्ये, सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की कलम ११(६ -ए) मध्ये "लवाद कराराच्या अस्तित्वाची तपासणी" ही अभिव्यक्ती वापरली आहे. "परीक्षण" हा शब्द वापरण्याचा हेतू असे सूचित करतो की लवाद कराराच्या अस्तित्वासाठी निर्देश न्यायालयाला पक्षांमधील व्यवहारांची तपासणी किंवा छाननी करावी लागेल असा

विधिमंडळाचा हेतू होता. शिवाय, "परीक्षण" ही अभिव्यक्ती श्रमसाध्य किंवा विवादित चौकशीला सूचित करत नाही किंवा सूचित करत नाही. दुसरीकडे, कलम १६ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की लवाद न्यायाधिकरण लवाद कराराचे अस्तित्व आणि वैधतेसह त्याच्या अधिकारितेवर 'निर्णय' देऊ शकते. सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने पुढे म्हटले की, 'निर्णय' म्हणजे पक्षांकडून पुरावे स्वीकारल्यानंतर विवादांचा न्यायनिवाडा करणे होय. त्यामुळे, हे स्पष्ट आहे की निर्देश न्यायालयाला केवळ लवाद करारांच्या अस्तित्वाची तपासणी करणे आवश्यक होते, तर लवादाच्या कराराच्या अस्तित्वाशी आणि वैधतेशी संबंधित मुद्द्यांसह लवाद न्यायाधिकरणाने त्याच्या अधिकारितेवर निर्णय द्यायला हवा.

२९. ***इंटरप्ले*** ने (उपरोल्लेखित) घालून दिलेल्या कायद्यातील उपरोक्त स्थितीला ***एसबीआय इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड*** (उपरोल्लेखित) मधील सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या त्यानंतरच्या निर्णयाद्वारे पुष्टी मिळाली आहे.

३०. माझ्या मते, **इंटरप्ले** (उपरोल्लेखित) मध्ये सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या कायद्यातील उपरोक्त स्थितीच्या प्रकाशात, उत्तरवादींनी उपस्थित केलेल्या आक्षेपांचा लवाद अधिनियमाच्या कलम ११ अंतर्गत प्रस्तुत अर्जामध्ये या न्यायालयाद्वारे विचार केला जाऊ शकत नाही.

३१. उत्तरवादींचे आक्षेप, म्हणजे (i) अर्जदाराने उपस्थित केलेले विवाद हे एसएआरएफएईएसआय कायदा आणि आरडीडीबी कायद्याच्या तरतुदींद्वारे अवरुद्ध केल्यामुळे

ते लवादाचे नाहीत, (ii) अर्जदाराने या न्यायालयात सारांश दावा दाखल करून लवादाचा आपला अधिकार सोडून दिला होता आणि (iii) हा अर्ज मंजूर केल्याने अनेक कार्यवाही होतील, हे अधिनियमाच्या कलम ७ च्या आधारे लवाद कराराच्या अस्तित्वाबाबतचे आक्षेप नाहीत किंवा लवाद कराराच्या वैधतेबाबतचे आक्षेप नाहीत. कायद्याचे कलम ७ लक्षात घेता, वैधतेबाबतचे आक्षेप औपचारिक वैधतेच्या आवश्यकतांपुरते मर्यादित असावेत, जसे की करार लेखी असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने **इंटरप्ले** (उपरोल्लेखित) मध्ये घालून दिलेल्या कायद्याच्या आधारे, मी असे मानतो की उत्तरवादींनी उपस्थित केलेले आक्षेप या न्यायालयाद्वारे अधिनियमाच्या कलम ११ अंतर्गत या अर्जामध्ये घेतले जाऊ शकत नाहीत.

३२. सन्माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने **इंटरप्ले** (उपरोल्लेखित) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, अधिनियमाच्या कलम ११ अंतर्गत केलेल्या अर्जात, अधिनियमाच्या कलम ७ च्या तरतुदींनुसार लवाद करार अस्तित्वात आहे की नाही हे या न्यायालयाला केवळ प्रथमदर्शनी ठरवायचे आहे. प्रस्तुत प्रकरणात, १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या मंजुरी पत्राच्या कलम (के) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे पक्षांमध्ये लवादाचा करार अस्तित्वात आहे. पक्षांमधील पत्रव्यवहारावरून असे दिसून येते की पक्षांमध्ये वाद आणि मतभेद निर्माण झाले आहेत. अर्जदाराने ६ एप्रिल २०२१ रोजी त्याच्या वकिलांच्या पत्राद्वारे १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या उक्त मंजुरी पत्रात समाविष्ट असलेल्या लवाद कराराची मागणी केली आहे. या परिस्थितीत, माझे असे मत आहे की १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या उक्त मंजुरी पत्रांतर्गत पक्षांमध्ये उद्भवणारे सर्व विवाद आणि मतभेद

मिटवण्यासाठी पक्षांमध्ये लवाद करार अस्तित्वात आहे आणि लवादाची नियुक्ती करावी लागेल. यात आणखी भर घालण्याची गरज नाही की, लवादासमोर प्रस्तुत अर्जावर त्यांनी उपस्थित केलेले आक्षेप मांडण्याचे उत्तरवादींना स्वातंत्र्य असेल.

३३. उपरोक्त चर्चेच्या प्रकाशात आणि उपरोक्त कारणांसाठी, खालील आदेश पारित करण्यात येतो:

(ए) १९ ऑगस्ट २०१९ रोजीच्या उक्त मंजुरी पत्रांतर्गत पक्षांमधील सर्व विवाद आणि मतभेदांवर मध्यस्थी करण्यासाठी या न्यायालयात काम करणारे वकील श्री. शनाय शाह यांची लवाद म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे. लवाद म्हणून नियुक्त करण्यात आलेले श्री. शनाय शाह यांचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे :-

नाव	:-	श्री. शनाय शाह (वकील)
मोबाईल क्र.	:-	९९८७४८३४५०
ईमेल	:-	shahshanay@hotmail. com
पत्ता	:-	कार्यालय क्रमांक १७-ए, चौथा मजला, सूर्य महाल बुर्जोरजी भारुचा मार्ग, फोर्ट, मुंबई ४०००२३.

(बी) अर्जदाराच्या वकिलांनी हा आदेश अपलोड केल्याच्या तारखेपासून एका आठवड्याच्या कालावधीत लवादाला त्याच्या नियुक्तीची माहिती द्यावी;

(सी) याव्यतिरिक्त, या न्यायालयाचे प्रोथोनोटरी आणि वरिष्ठ मास्टर कार्यालय देखील हा आदेश अपलोड केल्याच्या तारखेपासून एका आठवड्याच्या कालावधीत लवादाला त्याच्या नियुक्तीची माहिती देईल;

(डी) अशा प्रकारे नियुक्त केलेला लवाद, त्याच्या नियुक्तीच्या सूचनेच्या तारखेपासून एका आठवड्याच्या कालावधीत कायद्याच्या तरतुदींनुसार आवश्यकतेनुसार खुलासा करतील;

(ई) लवाद त्या संदर्भात या न्यायालयाने तयार केलेल्या नियमांनुसार शुल्क आकारेल;

३४. लवादाचा अर्ज त्यानुसार निकाली काढण्यात येतो.

३५. हे स्पष्ट केले जाते की उत्तरवादींना त्यांनी उपस्थित केलेले आक्षेप लवादासमोर प्रस्तुत अर्जावर मांडण्याचे स्वातंत्र्य असेल.

[फिरदोस पी. पूनीवाला, न्यायमुर्ति]

<u>अस्वीकरण</u>

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल

आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणीकरिता वैध मानला जाईल".